

Avhandlingsrecensioner

Korporativt och storskalert gjennombrudd

Tore Li: *Korporativt och storskalert gjennombrudd. Amerikanske, vesttyske og norske statsmakters engasjement i naturvitenskapelig og teknologisk forskning 1940–1965*. Oslo: Senter for teknologi, innovasjon og kultur, 2012, 517 s.

Torsdag 10 maj 2012 försvarade Tore Li sin avhandling *Korporativt og storskalert gjennombrudd: Amerikanske, vesttyske og norske statsmakters engasjement i naturvitenskapelig og teknologisk forskning 1940–1965*. Disputationen gällde den norska doctor philosophiae-graden, som innebär att man till bedömning lägger fram en avhandling som utarbetats i vad som kan kallas ensamhet och frihet, alltså utan att författaren varit knuten till någon institution och dess organiserade forskarutbildning med handledning, seminarier och annat. Akten gick inte heller av stapeln på Oslouniversitetets moderna campus, Blindern, utan i universitetets ”urbygning” på Karl Johan, utan specifik fakultetsanknytning. Den ägde dock rum under överinseende av samhällsvetenskapliga fakulteten, närmare bestämt dess Senter for teknologi, innovasjon og kultur. Inom denna STS-miljö har man bland annat studerat forskningspolitikens historia, vilket ger en fingervisning om inriktningen på Lis arbete.

Den omfångsrika avhandlingen består av sex kapitel. Under rubriken ”Korporativt och storskalert gjennombrudd” presenteras i det första studiens grundfrågor: *Hur och varför* trappades det statliga engagemanget i forskning och utveckling upp så kraftigt i USA, Tyskland/Västtyskland och Norge under perioden 1940–65? Statens och forskningens växande betydelse för varandra behandlas i termer av lösningsrelevans och resursbehov, en diskussion som förs mot bakgrund av institutionella och andra utvecklingslinjer som följs till första världskriget och in i 1800-talet. Trots starka kontinuiteter av olika slag medförde slutet av andra världskriget en resursmässig volymtillväxt, säger Li, vilken för forskningen fungerade på samma gång fri- och beroendegörande och som innebar ett genombrott för nya institutionella former. Han menar

att det behövs en ny klassificering av det statliga engagemanget för att fånga och förstå denna utveckling. Han presenterar en ”konceptuell-empirisk taxonomi” som utifrån graden av nytto- eller ändamålsspecificering delar upp statens involvering i forskningen i fyra lager eller kategorier. Det första lagret kallas ”basengagemang” och gäller ospecificerade beviljningar till akademiska institutioner, det fjärde kallas ”särspecifikt” och avser statliga åtaganden inom särskilda verksamheter, såsom stöd till topografiska byråer eller militärtekniska provningsanstalter. Mellan dessa båda lager tillkom under perioden två nya för att kanalisera det växande engagemanget. Det andra lagret benämns det ”korporativa” engagemanget och karakteriseras av forskningsråden, en institutionell nydaning mellan forskning och politik, och i USA även av en regim med forsknings- och utvecklingskontrakt. Det tredje lagrets storskaliga engagemang utvecklades något senare och kännetecknas framför allt av storstilade satsningar inom atomenergi och rymdverksamhet.

I det andra kapitlet, ”Grenseland, aktører, beslutninger”, presenteras inledningsvis det material som nyttjats för att utforska studiens tematik. Li förklarar att han valt ut dels tre länder, USA, Västtyskland och Norge, dels tre forsknings- och utvecklingsfält, akademisk forskning inom naturvetenskap och teknik, atomenergi samt rymdverksamhet. Inom dessa ramar har han sedan valt ut 18 beslutsbrännpunkter, processer som ledde fram till formativa beslut, exempelvis om inrättandet av Norges teknisk-naturvitenskapelige forskningsråd 1946, av det tyska Förbundsministeriet för atomfrågor 1955, av National aeronautic and space administration (NASA) 1958. Beslutsprocesserna behandlas utifrån biografiska studier av centrala aktörer jämte annan historisk och statsvetenskaplig litteratur. Författaren diskuterar de aktörer och nätverk som agerade i de gränslandsprocesser som innebar en statens ökade tro på forskningen och forskningens ökade tillit till staten. Han förklarar även att hans tillvägagångssätt i grunden är kontextualistiskt och att han kombinerar samhällsvetenskaplig och historisk metod under

inspiration av ”grounded theory”. Detta innebär att teorin får växa fram på empirins grund och att ett mål är att presentera en substantiv teori, en faktabaserad generalisering som visar på mönster som går genom flera fall eller ”cases”.

De båda inledande kapitlen omfattar tillsammans hundra sidor och följs av tre kapitel som med sina sammanlagt drygt trehundra sidor utgör merparten av avhandlingen. De har en likartad struktur med en inledande översikt följd av detaljerade redogörelser för olika beslutsprocesser, i princip jämnt fördelade över de tre länderna. Dispositionsprincipen kan sägas vara kronologisk på tematisk grund, något som de expressiva kapitelrubrikerna på sitt sätt illustrerar; kapitel tre: ”Akademisk forskning innen naturvitenskap og teknologi – mellom forskningsfrihet og statsavhengighet”; kapitel fyra: ”Anvendt atomforskning – for frykt og forventning”; kapitel fem: ”Romvirksomheten – langs den kalde krigens flytende front”.

I det femtiosidiga sjätte kapitlet sammanfattas och diskuteras den föregående framställningen under rubriken ”Forskningforsering for innskjerpt nasjonsmodernisering”. I en figur presenteras också element, faktorer och grunddrag i en substantiv teori om statligt forskningsengagemang i de tre länderna under den studerade perioden.

En granskning av Tore Lis avhandling kan börja med konstaterandet att det är ett stort arbete som är väl förankrat i en mycket omfångsrik litteratur; framställningen framstår över lag som samvetsgrant genomarbetad, med mycket få korrekturfel, fotnotsarbetet som effektivt övertygande. Språket är lätt att följa även för en svensk och det finns många goda formuleringar som på ett kärnfullt sätt sammanfattar större svep, såsom: ”Den naturvitenskapelige og teknologiske forskningens konkrete bidrag hadde gitt den styrket prestisje, som statsmaktene ønsket å omsette i nasjonal anseelse” (462).

Samtidigt ger framställningen på ett övergripande plan ett lite undanglidande eller svårgräpbar och något oformligt intryck, med vissa tendenser till rundgång i resonemangen. En allmän grund för detta intryck torde vara att undersökningens styrande grundfrågor är mycket allmänt formulerade. *Hvordan* växte en korporativ respektive storskalig form för statligt engagemang i vetenskapen fram under perioden 1940–65? *Hvorfor* kom detta genom-

brott? Med så allmänna frågor blir svaren gärna allmänna; utan preciseringar blir de förklaringsresonemang som hör till varförfrågor lätt generella och abstrakta, eventuellt svepande på ett sätt som förklarar allt och inget. En annan grund för intrycket torde vara att det är lite oklart vilket forskningssammanhang som författaren vill relatera till, bidra till med sina frågor och sin undersökning. Det kan tyckas en smula paradoxalt med en avhandling som är så beroende av sekundärlitteratur men som inte ger någon samlad redovisning och värdering av litteraturen; fast å andra sidan är nog upplägget så pass originellt att det inte finns ett forskningsläge, i snäv mening, att förhålla sig till.

Som mer speciella grunder för det allmänna intrycket framstår vissa begreppsliga frågor vilka rör sådana basala analyskategorier som primärt behandlas i de inledande kapitlen. Det talas om forskningen och vetenskapen, gärna i bestämd form singularis, samtidigt som undersökningen gäller vissa specifika verksamheter, om än inte de konkreta forskningsverksamheterna. ”Akademisk forskning” avgränsas till naturvetenskaplig och teknologisk forskning, utan att det blir riktigt klart varför exempelvis medicinsk forskning inte är relevant i sammanhanget. I vilken mening och mån hör *rymdverksamheten*, som på sitt sätt får definiera det verkligt storskaliga engagemanget, hemma under kategorin vetenskaplig forskning? När grunder för olika urval framstår som oklara växer en förnimmelse av att det finns ett mått av cirkularitet i framställningen, att slutsatser ligger inbakade i premisserna, som att korporativa och storskaliga organisationsformer växte fram som en konsekvens av korporativa och storskaliga engagemangsformer.

Vidare talas det gärna om staten i bestämd form singularis. Den kritiskt nyfikne läsaren kan efterfråga om inte en fullskalig statsteori så ett resonemang kring relationen mellan stat och samhälle, inte minst då det talas om ”samfundet som sådant”, om forskningen och staten som ”sektorer” i samhället, om ”statssamfundet”. På ett övergripande plan kan ”staten” framstå som något enhetligt och nästan ahistoriskt, på ett mer konkret plan hade det varit önskvärt med klarare resonemang kring grunder för urvalet av faktiskt studerade stater, alltså USA, Västtyskland och Norge. Det är lätt att tänka sig alternativa laguppställningar som kunde ha blivit väl så intressanta.

De begreppsliga polerna forskningen och staten förenas i en annan central kategori, forskningspolitiken. Även här kunde det ha varit upplysningsmedel med en mer samlad diskussion, inte minst kring vilken analytisk betydelse det undflyende begreppet form har i sammanhanget, i och med att det resoneras i termer som engagemangsformer, formotillräcklighet, formgenombrott. Man kan även undra i vilken mån det är forskningspolitik som studeras när det så ofta konstateras att olika processer närmast rörde sig om industri- eller försvarspolitik, om ekonomisk eller internationell politik eller något annat.

Genombrott är ett annat centralt begrepp. Det kan uppfattas både som ett resultat av och en utgångspunkt för undersökningarna; många "cases" framstår på samma gång som en empirisk grund för och som exempel på den övergripande tesen om ett genombrott. För somliga exempel kan man ifrågasätta hur väl funnet det är att tala i termer av genombrott. Olika aspekter av genombrottet, såsom vetenskapliga verksamheter, organisatoriska former och ekonomiska beviljningar, går i framställningen in i komplexa interaktionsmönster med varandra på ett sätt som gör förklaringsresonemang komplicerade.

Med detta sagt om avhandlingens utgångspunkter, om dess begreppsram, ska sägas att huvuddelen av den består av de så att säga empiriska kapitel som redovisar arton utvalda beslutsprocesser. Som läsare kan man få intrycket att författaren i dem arbetat lättare och ledigare. Utvecklingen av de olika beslutsbrännpunkterna blir föremål för nyanserade redogörelser; intryck, observation, onyanserat är frekventa ord i framställningen. Perspektiv vidgas genom kontextualiseringar som synes rimliga utifrån redovisningens synvinkel. Denna kan karakteriseras i termer av politisk historia eller historisk statsvetenskap, med fokus på beslutsprocesser och aktörer med skiftande föreställningar och bevekelsegrunder. Om man söker förklaringar i individens agerande och antar att aktörer strävar efter att maximera sitt utbyte, om man närmar sig ett samhällsvetenskapligt "rational choice"-perspektiv, så tycker jag att dessa redogörelser på sitt sätt svarar på varför-frågan, samtidigt som Li tolkar aktörernas handlande mot bakgrund av en bred och så att säga bestämmande kontext. I skildringen framträder många vetenskapsmän som aktörer, men inte i rollen som forskare utan i rollen som gränsvandrare och

nätverkare. Urvalet av aktörer synes i viss mån betingat av litteraturläget och innebär ett fokus på olika eliter, i förlängningen ett mått av segernas historia och en relativ frånvaro av motröster. Kategorier som kön och klass lyser med sin frånvaro. Reciprociteten i relationen och bindningen mellan forskningens och politikens företrädare framhävs och diskuteras i termer av problem och behov, relevans och förhandling. Spänningen mellan fruktan och förväntan tematiseras på olika plan. Betydelsen av föreställningsmässiga behov, rörande exempelvis nationell identitet och prestige, framhålls på ett intressant sätt jämsides med sådana mer handfasta behov som kan knytas till krigsmakten och välfärdsstaten.

Redogörelserna är lärorika genom sina många upplysningar och läsarens diskussionslusta stimuleras. Till exempel tycker jag, med tanke på de kontinuiteter som lyfts fram i processerna, att man kan diskutera urvalet av längre linjer när tidsperspektivet bakåt förskjuts bortom titelns 1940. Själv är jag bland annat benägen att lyfta fram sekelskiftet med dess nationalism och utvecklingsbesatta jämförelselusta som gav upphov till en argumentationsfigur som blivit något av en språklig institution, alltså gångbar mer än hundra år senare: staten måste satsa på teknisk forskning så att nationen inte kommer på efterkälken. Vänder man blicken mot historievetenskapen tycker jag att betydelsen av olika begrepps-historicitet kunde diskuteras; min tro är att en större språkbrukshistorisk observans på aktörers problemformulerande kunde ha gett intressanta infallsvinklar på det problemlösande som står i fokus för Li. Han är själv inne på att det kunde varit intressant med ett fördjupande resonemang kring relationen mellan aktör och institution: "Det kan diskuteras om det var institutjonens viktighet som avgjorde hvorvidt man fick tette nettverk och sterke nasjonale strategar, eller om det var tette nettverk och mektige nasjonale strategar som skapte sterke institusjoner og ordninger" (456, jmf. 250) Vänder man blicken mot samhällsvetenskapen finner jag det på sitt sätt diskutabelt att Li inte explicit diskuterar ett ny-institutionalistiskt perspektiv, med dess fokusering på institutionellt momentum och "path dependency" för att belysa beteendemönster, för att förstå de valmöjligheter och handlingsalternativ aktörer uppfattade.

Framställningen får sägas ha en mer observerande och syntetiserande än analyserande

och förklarande karaktär. Detta förhållande blir påtagligt i slutkapitlet, där diskussionen på ett lite paradoxalt vis kan tyckas väl allmän, med abstrakta kategorier som forskningen och staten, samtidigt som den tycks väl specifik, med en sådan mängd faktorer och element att resultatsammanfattningen glider över i ett slags matrischema som blir svåröverskådligt genom sin omfattning. Som läsare kan man fråga sig i vilken mån en deskriptiv klassificering förmår ge svar på de varför-frågor som formuleras. Någon blir kanske upplyst av utläggningarna kring "grounded theory", även om de inte är helt klargörande för mig.

Det kan i sammanhanget tilläggas att andreopponenten, sociologiprofessorn Lars Mjøset som arbetat med historiska perspektiv och

gjort sig till tolk för just "grounded theory", hade kritiska anmärkningar mot Lis sätt att hantera denna forskningsansats, men också erkännssamma ord om hans ambition, med få föregångare att förhålla sig till, att på detta sätt söka kombinera kvalitativ samfundsforskning och historisk rekonstruktion. Själv har jag gjort reflektionen, utifrån erfarenheter av att lägga till rätta forskarutbildningen vid en svensk humanistfakultet, att en mängd av de kritiska anmärkningarna kanske står i en relation till det institutionella arrangemang som den norska doctor philosophiae-graden utgör. För balansens skull vill jag därför framhålla att Tore Lis sätt att föra sitt doktorsarbete i hamn, i ensamhet och frihet, har gjort ett i olika avseenden imponerande intryck på mig.

Henrik Björck

Kön i förändring

Jenny-Leontine Olsson: *Kön i förändring. Den svenska könsrollsforskningen 1959–1979*. Lund: Sekel, 2011, 395 s. ISBN 978-91-85767-81-6.

Jenny-Leontine Olssons avhandling *Kön i förändring* analyserar en numera relativt okänd forskningsinriktning som kallades för könsrollsforskning. Könsrollsforskning var en på sin tid nyskapande inriktning inom samhällsvetenskap och humaniora, som problematiserade kön i samhället. Denna forskningsinriktning utvecklades starkt i Norden, främst i Sverige och Norge, under 1960- och 1970-talen. Avhandlingen greppar hela denna period och analyserar de viktigaste forskarna och publikationerna i Norden. Olssons frågeställningar kretsar kring vilka uppfattningar om kön som utvecklades inom den här forskningsinriktningen, hur kön och makt analyserades, samt hur könsrollsforskningen gjorde politik. De teoretiska utgångspunkterna är att kön är en kategori som hänger ihop med sexualitet, en kategori som hänger ihop med makt, samt att vetenskap och politik är verksamheter med starka kopplingar eftersom vetenskap arbetar identitetsskapande, diskursskapande, representationsskapande (representation i betydelsen föreställningar om) och institutionsbyggande. Olsson kopplar sin undersökning till *Science and technology studies*. Forskare inom STS analyserar

vetenskap bland annat genom de ovan nämnda begreppen men deras studier gäller först och främst för de exakta, eller hårda, vetenskaperna, något som Olsson förtjänstfullt noterar. För att göra begreppen mer relevanta för studium av humaniora och samhällsvetenskap modifierar Olsson ansatsen genom iakttagelsen att vetenskap också kan riva ned institutioner. Hennes metod är att analysera diskurserna inom könsrollsforskningen och i den samhällsdebatt som forskningen orsakade med hjälp av begreppen diskursiv kamp, retoriska *tópoi* och aktiv uppmärksamhet på det som inte sägs. I *Kön i förändring* kontextualiseras könsrollsforskningen i förhållande till den jämställdhetspolitik som växte fram under samma period, till en början som en debatt och ett krav från olika lobbygrupper och teoretiker, och senare som en politik på regeringsnivå. Olsson har valt att använda begreppet jämlikhet istället för jämställdhet. Under den period som behandlas i avhandlingen var begreppen inte fixerade och hon menar att jämlikhet är ett bättre analytiskt begrepp än jämställdhet, eftersom det på ett tydligare sätt anger vad det är som ska uppnås, ett resonemang som undertecknad instämmer i. Ambitionen att sätta in könsrollsforskningen i dåtidens debattklimat gör att Olsson har tvingats samla in och analysera ett imponerande källmaterial bestående av böcker, uppsatser och artiklar av könsrolls-

forskare, recensioner av deras arbeten och könsrollsforskarnas recensioner av andras arbeten, relaterade artiklar, debattböcker, debattartiklar, kursmaterial och litteraturlistor från universiteten, läroböcker, studentuppsatser samt populärvetenskapliga verk.

Avhandlingens styrka ligger i de intressanta analyserna av det omfattande källmaterialet, vilka tillsammans ger en mycket god bild av den forskningsinriktning som avhandlingen haft till syfte att undersöka. Olssons resultat förstärks också av den väl genomtänkta periodiseringen. Periodisering är en ofta förbisedd del av de resultat som hen har rätt att förvänta sig av studier som har ambitionen att ge ett historiskt perspektiv, det vill säga uttala sig om förändring och kontinuitet över tid. Vad gäller avhandlingens slutsatser är den mest intressanta den som Olsson drar med hjälp av begreppen från STS, om hur jämställdheten blev en nordisk identitetsfråga; mer om detta nedan.

Könsrollsforskningen startade som uppdragsforskning under 1950-talet. Regeringsmedlemmen Ulla Lindström, liksom företrädare för näringslivet, uppmuntrade forskning om kvinnor och familj i det framtida samhället. Själva tänkandet i form av roller – könsroller – kom till Sverige från Norge men hade sitt ursprung i den funktionalistiska sociologin i USA. Inom den skolan var dock könsroller ett positivt begrepp. De nordiska forskarna kom att vända på det och hävda att den normering och socialisering som könsrollerna utövade på män och kvinnor begränsade individens frihet och ledde till konflikter mellan män och kvinnor. Könsroller var något socialt, biologin kunde reduceras till reproduktionen. Könsrollsforskarna underströk likheterna och tog dessa som intäkt för krav på jämlikhet. I centrum stod kvinnors yrkesarbete och hemanarbets fördelning mellan män och kvinnor. Men könsrollsforskningen uppmärksammade också barnuppfostran, skolan och medierna som platser där könsrollerna lärdes in. Att kvinnor inte var jämlika med män ansågs vara ett resultat av att individerna internaliserat könsroller, inte ett resultat av individens fria val. Olsson menar att forskningens fokus på den heterosexuella kärnfamiljen som både problemet och lösningen gjorde att andra frågor, som den ojämlikhet som ensamstående mödrar upplevde, kom i skymundan och den heterosexuella normen vad gällde kön bekräftades. När sexualitet som sådan avhandlades inom

den tidiga könsrollsforskningen var slutsatsen att heterosexualitet var det bästa för individerna, även om det inte i sig var något fel med homosexualitet. Homosexualitet, ansåg vissa forskare, hade dock det positiva med sig att den bröt med gängse könsroller. Men i centrum stod de heterosexuella relationerna, relationer som skulle förbättras och bli mer hållbara med hjälp av jämlikhet: könsrollerna måste överstridas och den heterosexuella familjen förändras genom att männen blev mer delaktiga. En förändrad familj skulle vara bra både för individerna och samhället. För individerna skulle den innebära mer rättvisa, kvinnor och män skulle behandlas lika och ha samma villkor. För samhället skulle en jämlik familj medföra att kvinnors arbetskraft och energi frigjordes. Olsson ställer sig frågan om det sista argumentet inte var taktiskt. Vad gäller kön och makt så var de tidiga könsrollsforskarna däremot sällan särskilt engagerade, enligt författaren. Vanligtvis inskränkte engagemanget sig till att den manliga könsrollen diskuterades som någonting negativt och att forskarna kritiserade att den värderades så högt i samhället. De två numera kanske mest namnkunniga av dåtidens könsrollsforskare, Harriet Holter och Rita Liljeström, skiljde dock ut sig i sammanhanget i det att de gjorde en maktanalys. De jämförde kvinnors situation i Skandinavien med de svartas situation i USA och drog slutsatsen att kvinnor i Skandinavien diskriminerades och underordnades. De menade vidare att vita överklassmän tjänade på kvinnors underordning samtidigt som de fortsatte att förklara att kvinnors underordning berodde på att kvinnor internaliserat kvinnorollen. De pendlade alltså mellan strukturella och psykologiska förklaringar. Vad gäller frågan om vetenskap och politik konstaterar Olsson att könsrollsforskningen passade som hand i handske i den livliga könsrollsdebatt som pågick i samhället på 1960-talet. Könsrollsforskningen bekräftade de politiska aktörer som ville förändra kvinnors villkor till att bli mer jämlika männens. I detta sammanhang framhöll könsrollsforskarna gång på gång sig själva som radikala och framåtsyftande. Därmed pekade de ut sina motståndare som reaktionära och bakåtsträvande. Könsrollsforskarna framhöll att könsjämlikhet var en nödvändighet i industrialiserade och urbana kunskaps samhällen och att Norden därför hade de bästa förutsättningarna för att rucka på könsrollerna. På så vis kopplades bilden av

det moderna Norden ihop med kvinnors jämlikhet med män. Många politiska aktörer anammade tacksamt denna föreställning och refererade till könsrollsforskningen, vilket i sin tur gav könsrollsforskningen större betydelse. Samproduktion av kunskap kallar författaren det.

Under andra delen av 1960-talet etablerades könsrollsforskning som ett eget och uppskattat forskningsfält. I allt större utsträckning uppfattades kvinnliga respektive manliga egenskaper som någonting socialt och kulturellt betingat och forskarna kopplade i allt större utsträckning ihop normer om kvinnlighet och manlighet med hierarkin mellan könen. Fokus var dock fortsatt på internaliseringen av normer. Holter talade om normpress och Liljeström om socialt tryck som fick människor att inordna sig i detta system. Holter uttryckte tydligt övertygelsen att könsrollerna skulle kunna utplånas och att det som därefter skulle skilja människor från varandra enbart skulle vara förmågan att föda barn och män och kvinnor skulle självklart dela på yrkesarbete och familj. Heterosexualiteten togs fortsatt för given samtidigt som könsrollsforskningen utvecklade en kritik av kvinnors sexuella underordning, en underordning som forskarna menade utnyttjades av en framväxande sexindustri. Vad gäller frågan om kön och makt visar Olsson att könsrollsforskarna under den här perioden i större utsträckning hävdade att manligt kön gav mer makt och inflytande medan kvinnligt kön innebar underordning. Orsaken bakom den ojämna fördelningen av makt och inflytande ansåg forskarna stod att söka dels i samhälleliga strukturer som arbetsmarknaden, löneskillnaderna och skattesystemet, dels i de internaliserade normerna. Könsrollerna och de förtryckande strukturerna beskrevs som ett arv från ett äldre samhälle. Könsrollerna var helt enkelt något omodernt, ofta kopplat till religion. Könsrollsforskarna fortsatte, under 1960-talets andra hälft, att förorda mäns större engagemang i hem och barn, för barnens, kvinnornas och samhällets skull. Det var också nu som den skandinaviska könsrollsforskningen gjorde upp med den internationellt etablerade vetenskapliga föreställningen att enbart modern kunde ge barn den trygghet de behövde för att bli hela människor. Daghemmens fördelar lyftes istället fram, och daghemmen ansågs vara ett sätt att ge barnen en uppfostran fri från könsroller. Vad gäller frågan om vetenskap och politik

noterar Olsson att könsrollsforskarna nu hävdade att Skandinavien och/eller Sverige var ett föregångsland vad gällde kvinnors jämlikhet med män. Tidigare hade ju resonemanget varit att Norden hade de bästa förutsättningarna för att genomföra kvinnors jämlikhet med män. Bilden av Norden som jämställdhetens hemvist på jorden kunde i sin tur användas för att driva på utvecklingen på hemmaplan, understryker hon.

Under den senare delen av 1960-talet utökades könsrollsforskningen med litteraturvetenskapliga studier av könsrollerna i litteraturen. Könsrollsforskningen stärkte också sitt fält genom att kritisera och distansera sig från annan forskning om kön, främst engelskspråkig familjesociologi. Den anglosaxiska forskningen framställdes som konservativ och samhällsbevarande. Kritiken gick bland annat ut på att den anglosaxiska sociologin aldrig uppmärksammat fädernas betydelse för barnen. Som Olsson framhåller kunde forskarna på det här sättet profilera den skandinaviska könsrollsforskningen som nyskapande och radikal. Men kritik riktades också mot den egna forskningen, kritikerna menade bland annat att könsrollsforskningen okritiskt övertagit fördomar om kvinnor, som att kvinnor inte kunde hålla sams och vid slutet av 1960-talet anammade många könsrollsforskare marxistiska teorier för att förstå samhället och kvinnors underordnade ställning.

Under 1970-talet växte könsrollsforskningen ytterligare. Samtidigt blev den föremål för allt mer omfattande kritik och mot slutet av decenniet fanns könsrollsforskningen i princip inte längre som eget forskningsfält. Begreppet könsroll användes dock av allt fler, men med varierande betydelser. Vissa använde det som en synonym för kön, andra i betydelsen en roll som människor spelar upp. Könsrollsforskningen å sin sida fortsatte att peka på hur instabila könsrollerna var, att de var plats- och tidsbundna. För forskarna var det ett bevis för att könsrollerna var socialt och kulturellt konstruerade. Könsrollsforskarna såg fortfarande ett människosläkte utan könsroller som målet. Lönsamheten eller samhällsnyttan användes dock inte längre som argument för varför könsrollerna måste avskaffas. En viss problematisering av heterosexualitet som norm påbörjades, på så sätt att forskarna blev tydliga med att det var just heterosexualitet som utforskades, när forskningen handlade om sexualitet. Olsson noterar att denna proble-

matisering är modest, mot bakgrund av att det var på 1970-talet som flera politiska rörelser för homosexuellas rättigheter och synlighet uppstod. Vad gäller frågan om kön och makt blev forskningen under den här perioden tydligare med att kvinnor var underordnade i jämförelse med män och att män i jämförbara situationer var privilegierade. Rita Liljeström presenterade teorin att könsrollsstrukturen upprätthålls genom att kön skiljs ut och hålls isär. För de forskare som influerats av marxistisk analys och socialismen som ideologi likställdes kapitalismen med manssamhället, och de gamla traditioner som tidigare fått tjäna som förklaring till ojämlikheten blev nu lika med borgerlig hegemoni. Klassfrågor kom att ta större plats inom könsrollsforskningen och Liljeström använde uttrycket klassroller. Många könsrollsforskare var dock skeptiska till att det skulle räcka med en socialistisk revolution för att nå könsjämlighet och fortsatte att argumentera för att kvinnors livsrum måste vidgas, att kvinnorna måste ut från familjerna. På 1970-talet uppmärksammades också manlig homosocialitet alltmer. Forskarna försökte förstå varför kvinnor inte revolterade mot ojämlikheten i större utsträckning och tanken att kvinnor skulle kunna bjuda motstånd mot manssamhället genom att skapa en egen "kvinnokultur", en slags pendang till den manliga homosocialiteten, framfördes. Vad gäller frågan om vetenskap och politik konstaterar Olsson att könsrollsforskningen under 1970-talet, på samma sätt som tidigare, hävdade att Skandinavien hade en särställning. Nu innefattade denna bild även sexualitet. Norden ansågs vara befriat från gamla fördomar i högre grad än andra länder. Detta stärkte bilden av Skandinavien som modernt och jämlikt.

Jämställdhetspolitiken, som föddes på 1970-talet, stödde sig i stor utsträckning på könsrollsforskningen, något som gav könsrollsforskningen stor legitimitet. Samkonstruktionen av kunskap fortsatte alltså, och Rita Liljeström tog plats som expert i olika utredningar. Svenska politiker, myndigheter och forskare försökte tillsammans sprida kunskap om den skandinaviska könsrollsforskningen och den svenska jämställdhetspolitiken utanför Norden. Olsson menar att forskarnas motiv för att delta i detta identitetsskapande var att det var ett sätt att driva på utvecklingen mot mer jämlikhet på hemmaplan. Samtidigt började vissa könsrollsforskare

kritisera jämställdhetspolitiken. Harriet Holter uttryckte åsikten att det var tveksamt om könsjämlighet kunde ske i ett kapitalistiskt samhälle, medan andra forskare försvarade jämställdhetspolitiken som de menade motarbetades av såväl högern som vänstern. Några könsrollsforskare började analysera vetenskapssamhället som ett manssamhälle och överhuvudtaget fördjupades vetenskapskritiken bland könsrollsforskarna, men som Olsson visar diskuterades inte det faktum att könsrollsteorierna från början hämtades från funktionalismen.

Avslutningsvis avhandlar Olsson frågan om varför könsrollsforskningen försvann. Hon lyfter här fram den interna och externa kritiken. Kritikerna menade att könsrollsforskningen studerade kön som om det vore statistiskt och inte undersökte möjligheterna till agens. Det hävdades att könsrollsforskningen inte fokuserade på kvinnors situation eller analyserade den som ett resultat av materiella krafter. I könsrollsforskningens ställe förordades kvinnoforskning som hade en mer direkt koppling till de nya socialistiska kvinnogrupper som uppstått på 1970-talet. Kvinnoforskningen var mer explicit med att den ville att forskningen skulle verka emanciperande för kvinnor. Denna nya forskningsinriktning hävdade att den utgick från insikten att hela samhället behövde omorganiseras och att den kunde visa att kön var något som hade relevans i hela samhället och inte bara inom familjen. Kvinnoforskningen sade sig vara mer kvalitativt inriktad än könsrollsforskningen och mer tvärvetenskaplig. Dessutom ansåg den sig, till skillnad från könsrollsforskningen, stå fri från staten: den var inte jämställdhetspolitikens forskningsavdelning. Olsson kan dock visa, på ett trovärdigt sätt, att kvinnoforskningens bild av könsrollsforskningen inte stämmer på många av punkterna. Hon menar att Harriet Holter, som i efterhand karaktäriserat könsrollsforskningen som försiktig, som en forskning som försökte framställa sig som neutral och som undvek begrepp som kunde leda till konflikt, hamnar närmare sanningen om vad som skiljde könsrollsforskningen från kvinnoforskningen.

Som torde ha framgått är Olssons analyser av könsrollsforskningen både ingående och övertygande. Tyvärr skymms de av att brödtexten bitvis är mycket ostrukturerad. Samlingsnoterna underlättar inte heller, utan gör det ibland mycket mödosamt, för att inte säga

omöjligt, att exakt identifiera upphovskvinnan eller upphovsmannen bakom ett visst påstående eller tankegång. Detta gör det svårt att utvärdera avhandlingens akribi men det finns samtidigt inga tecken på att Olsson inte skulle ha valt ut och gått igenom sitt källmaterial noggrant.

Som redan har framhållits innehåller Olssons avhandling många trovärdiga analyser och slutsatser. Analyserna av den tidiga könsrollsforskningen utifrån frågeställningen om forskarna var påverkade av det som kallas för särartsfeminism borde dock ha utelämnats. Olsson utsätter sig här för onödig kritik då hon inte går till botten med frågan, som dess-

utom inte är en uttalad del av det analytiska perspektivet hon valt att anlägga. Analyserna av den nordiska könsrollsforskningens förhållande till den funktionalistiska amerikanska sociologin är mycket intressanta och skulle kunna fördjupas. Mycket av könsrollsforskningens argument för varför familjen och kvinnors livsvillkor behövde förändras skulle kunna benämnas neofunktionalism. Men som alla vet kan en studie inte täcka allt, speciellt inte när det är frågan om att göra en seriös analys av en tidigare relativt ouppmärksam företeelse. Jenny-Leontine Olssons avhandling kan sägas uppfylla det syftet med god marginal.

Elisabeth Elgán

Fortunas klädnader

Kristiina Savin: *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. Lund: Sekels förlag, 2011. 501 s. ISBN 978-91-85767-84-7.

Denna avhandling handlar om osäkerhetens beskrivning och hantering i det tidigmoderna samhället. Hur beskrev och förklarade man tillvarons risker och ovisshet i en värld där osäkerheten och farorna var så mycket större än i vår tid, där riskerna för sjukdomar och olyckor för den enskilde var ständigt överhängande, där rättssäkerheten var ringa och de maktägandes godtycke stort, där krig hotade tryggheten för den enskilde och satte makten och äran på spel för de mäktige, där kort sagt den kontroll över tillvaron saknades som teknik och vetenskap, ett fungerande rättssystem och sociala institutioner givit det moderna samhället? Utgångspunkten har varit frågan hur man beskrev och kom tillrätta med det moderna begreppet risk i 1500-, 1600- och 1700-talens Sverige. Den närmaste motsvarigheten till risk i tidigmodern tid kallades lycka, på latin *Fortuna*, och med det menades inte den moderna lyckan som är ett tillstånd av upplevd hög grad av tillfredsställelse utan i stället det obehagliga förhållandet att mycket av det som sker eller vi företar oss antingen kan gå bra eller gå illa. Lyckan är oviss, vacklande och opålitlig, och det gäller att bemästra den genom att behålla fattningen och sinneslugnet inför dess nyckfullhet. Tegnér's Karl XII, som var ”i med och motgång lika, sin lyckas överman” är ett

slagkraftigt, på visst avstånd formulerat exempel på detta förmoderna lyckobegrepp. På latin hette denna lycka alltså *Fortuna* och gestaltades sedan antiken av en kvinna.

Avhandlingen är en undersökning av Fortunas klädnader (en metafor som inte finns i materialet men är kongenial mot det), dvs. av hur lycko- och olyckoproblematiken tedde sig och hanterades ur olika aspekter och i olika sammanhang.

Den är indelad i tre delar. Del ett handlar om lyckan. Här beskrivs teorin för *Fortuna* sådan den kan avläsas i främst läroböcker i filosofi och luthersk dogmatik. *Fortuna* var resultatet av tillfälliga orsaker som fick en handling eller ett skeende att avvika från det förväntade, antingen åt lycka eller olycka. Utrymmet för dessa tillfälliga orsaker var stort i den förmoderna världsbilden. De verkade dock alltid inom ramen för Guds försyn – Gud kan aldrig klandras för att någonting går dåligt men däremot tackas om det går bra. Skeendet i världen var inte slumpmässigt som de gudlösa epikuréerna hade lärt, men inte heller determinerat och ödesbundet, som stoikerna och enligt luthersk uppfattning också kalvinisterna lärde. Människan hade en fri vilja och var ansvarig för sina handlingar. Redan här vill författaren vederlägga ett antagande i nutida riskforskning, att människorna i det förmoderna samhället var fatalister och lämnade allt åt Gud eller ödet, eftersom de inte kunde förutse och kontrollera processerna i världen. Men Savin ägnar sig i fortsättningen inte så mycket åt Fortunas teori utan vill komma åt

hur avvikelserna från det förväntade, alltså lycka och olycka, uppfattades och tyddes av människor i olika praktiska livssituationer. Därför har hon i fortsättningen av del ett undersökt hur självbiografiska texter utformas som berättelser om vederbörandes Fortuna, och hur mirakulösa räddningar beskrivs som gudomliga ingripanden.

Avhandlingens andra del handlar om olyckan: hur Gud straffar människorna för deras synder genom att sända olyckor men också om hur han kärleksfullt agar de trogna genom att späka dem och utsätta dem för prövningar, och hur han varnar dem och håller dem i tukt och förmaning genom att åska och dundra. I denna del är det inte så mycket tal om Fortuna utan i stället om den gammaltestamentliga guden som är nitälskande och straffar i tredje och fjärde led men också är den barmhärtige fadern. Fortuna återkommer dock i tredje delen där Savin försökt hitta resonemang om risk och rikstagande i olika praktiska aktiviteter: riskfyllda resor och livsfarlig gruvbrytning och i svåra beslut om moral och politik.

Begreppet *fall* i konkreta och abstrakta versioner är centralt i framställningen – tillfälligheternas *occasio* och *casus*, olycksfallens mängd: fall genom fönstret och ned i grytor, drunkningar, skepp som går i kvav, studenter som sticker ned varandra, gruvarbetare som omkommer i Falu gruva och människor som genomlider sjukdomar och även mer vardagliga sorger. De flesta resonemang författaren redogör för handlar om ofärd och förklaringar av ofärd; människor som bär sitt kors, som det heter. Dock konstaterar hon, i anslutning till sin övergripande tes om den moderna riskforskningens fördom om den förmoderna fatalismen, att man visserligen hänvisade till Fortuna eller Guds outrannsakliga vägar, men ändå inte fräntog människorna ansvar för de kalamiteter som inträffade. Vid olyckor – när Vasa sjönk eller gruvan rasade i Falun – försökte man ta reda på hur det gått till och vilka som var skyldiga utan att blanda in vare sig Gud eller Fortuna.

Exemplen är samlade från olika tidpunkter i den svenska tidigmoderna perioden – ja även Birgitta slinker med och ett par 1800-tals-exempel – med tyngdpunkt i stormaktstiden. Men det finns också en diakron förändring att belysa: en sekularisering som innebär att resonemangen om Fortuna och Guds ingripande genom märkvärdiga händelser blev färre under

1700-talet. Savin pekar här på mekaniseringen av världsbilden som en viktig omständighet: i ett lagbundet universum fanns inget utrymme för de tillfälliga händelser som rymdes i den aristoteliska fysiken och det blev samtidigt svårare att tänka sig att naturhändelser var tecken avsedda för enskilda personer eller grupper. Guds försyn blev mer abstrakt, styrde världen diskret och indirekt och ingrep inte i inte enskilda händelser.

Källmaterial är stort och mångskiftande: förutom läroböcker i teologi och filosofi är det predikningar, böner, gravtal, gravinskrifter, böndagsplakat, lovprisningar på vers och prosa, självbiografiska texter, reseberättelser, rättegångsprotokoll. Okända eller sällan besökta material har dragits fram – priset tas av ett arbete om brontologi, dvs. åsklära av sedermera biskopen Anders Rhyzelius, som handlar om hur Gud låter sig te för människorna genom åskdunder och bränder. Texterna är hämtade från olika praktiska livsområden men det innebär inte att de speglar folkligt tänkande. Idéerna, eller snarare den repertoar varur ämnen och argument hämtas, härrör väsentligen från en lärd tradition. Många av källskrifterna är på latin; det är överraskande mycket latin i den här avhandlingen, trots författarens ambition att inte uppehålla sig för mycket vid de lärdes teorier.

Det beror på att de som skrev var om inte lärde så bildat folk som hade lärt sig retorik och därmed tillägnat sig inte bara latinkunskaper utan också de konventioner som gäller för olika genrer och tillfällen. Retoriken spelar en stor roll i avhandlingen, inte bara som objekt utan också som teoretiskt och metodiskt verktyg. Ty Savin vill förstå argumentationen i sitt källmaterial som genomsyrat av den klassiska retorikens regler för vad man skall ta upp i olika påverkanssituationer, vilka känslor man skall spela på och vilka stilmedel man skall använda. Retoriken får förklara vad en sentida betraktare uppfattar som egendomligheter och förklarar med psykologiska faktorer – författaren utdelar mild kritik åt en rad främst äldre men också nyare litteraturvetare för att de psykologiserat. Att Agneta Horn i berättelsen om sina mestadels olyckliga upplevelser i livet blandar in till synes triviala uppgifter om sin egendom, anförvanter och materiella ting beror alltså inte på psykisk förvirring utan på att det hörde till genren att redogöra för yttre förhållanden när man beskrev sin Fortuna. Fortuna var en *locus communis*, en retorisk

allmänplats, menar författaren. Att en människas död kunde beskrivas som såväl straff för de onda, varning för de sovande, prövning för de troende och till och med en gudomlig nådegåva enligt tanken att den gud älskar dör ung, beror på att de texter där dessa motstridiga förklaringar fungerade i olika sammanhang: som klander, tröst, varning, uppmuntran. Kristiina Savin talar med suggestiva men litet luddiga termer om retoriskt universum och om världen som text, där varken naturen eller människan fungerar enligt några lagar – Newtons fysik respektive naturrätten – utan alla utsagor är *ad hoc*, avsedda att övertyga och påverka i den aktuella situationen utan anspråk på giltighet i andra kontexter.

Retoriken är alltså det ena, och mest genomgripande metodisk-teoretiska greppet Savin använder; det är hämtat från litteraturvetenskapen och den oftast åberopade auktoriteten här är Stina Hansson. Det andra är metodgreppet begreppshistoria. Hon åkallar vederbörligen Koselleck och Skinner – och tillämpar väl främst den senare i anslutning till kontextualiseringen av retoriska utsagor. Men främst excellerar hon i betydelsehistoriska iakttagelser som illustrerar det tidigmoderna tänkandet i kontrast till det moderna i vår egen tid. Hon påvisar, ofta med hjälp av SAOB, hur ord fått ny betydelse sedan 1600-talet eller hur nya ord/begrepp skapats som inte fanns då eller hur begrepp tillkommit som svarar mot de gamla men inte är identiska med dem. Att Fortuna motsvaras av risk är exempel på det senare. Förändringen av ordet lycka från ambivalent Fortuna till nutidens tillstånd av utdragen tillfredsställelse exemplifierar det första fallet. Här görs också den slående iakttagelsen att den växling mellan lycka och olycka som 1600-talsmänniskorna alltid räknade med inte längre är tydlig; olyckan ses i dag som en avvikelse från det normala, vi är så vana vid att det går bra att vi inte uppfattar det som något särskilt lyckligt, medan de tidig-moderna uppfattade själva frånvaron av olyckor som lycka. Exempel på att ett helt nytt begrepp tillkommit synbarligen utan motsvarighet i äldre tid är *spänning*, som författaren diskuterar i anslutning till risktagande. Ytterligare ett antal övningar i historisk semantik utför hon med ord som äventyr, tröst, kall, prövning och förnöjsamhet.

De begreppshistoriska observationerna förlleder Savin att som hon säger ”använda idéhistorikerns privilegium att lyfta blicken

över texternas mikrovärldar och skissa upp långa linjer över sekler och epoker.” Det gör att hon observerar förändringar under den tidigmoderna perioden: den gudomliga försynens minskade betydelse har jag redan nämnt; en annan utdragen förändring är den begynnande privatiseringen och förinnerligandet av det andliga livet under 1700-talet, då det som händer runt om människorna i det yttre livet minskar i betydelse för hennes andliga liv till förmån för det inre hos henne, för viljan och sinnelaget.

Den begreppshistoriska observans författaren uppvisar ger tillfälle till jämförelser mellan nutid och dåtid, det förmoderna och det moderna, som är tänkvärda och inte påklustrade fririer till aktualitet och nutidsrelevans.

Det är en stor bok, 500 sidor, varav 100 upptas av den vetenskapliga apparaten. Med tanke på det, på de många citaten, de krångligt stavade svenska boktitlarna och det myckna latinet är akribin god, med bara ett fåtal inkonsekvenser och felskrivningar. Kollegan Claes Ekendahl har fått byta namn till Ekedahl, det är det mest iögonfallande jag hittat. Språket är utmärkt, nyanserat och känsligt i beskrivande avsnitt, klart i de analytiska. Några mindre språkfel får skyllas på att författaren inte har svenska som modersmål. På sidan 257 talas det om att ”befria den döde från eventuella moraliska betänkligheter” och på sidan 317 står det ”åsamka” i stället för vålla. Men genomgående fungerar språket och boken bjuder stimulerande läsning där referat, argumentation och reflexion är lyckligt förenade.

Källmaterialet är som sagt omfattande och mångskiftande. Inte minst har Savin använt tidens läroböcker i fysik, dogmatik, retorik och moralfilosofi på ett bra sätt. Litet förvånande är det då att hon inte använt dissertationerna mer; det finns ett knippe avhandlingar med Fortuna i titeln och lika många med det närliggande begreppet *fatum*, men de har inte kommit till nämnvärd användning. Det mesta av vad de innehåller har Savin nog hittat i andra texter, så bristen är inte så allvarlig. Men den fäster uppmärksamheten på egenomligheten att Fortuna är frånvarande i så stora delar av boken. I kapitlen 4 till 8 spelar Fortuna en undanskymd roll om alls någon. I stället är Gud aktören. Man lurar litet av titeln på avhandlingen och av den iögonfallande omslagsbilden av Fortuna att tro att det skall handla om Fortuna hela tiden, men så är det

inte. Fortuna är inte bara ett historiskt begrepp utan tenderar också att bli analytiskt redskap, dels explicit som ”biografisk kategori”, dels, mindre uttalat, för fenomenen medgång, motgång och fara/risk.

Detta kan förklara varför bara ett ganska förstrött intresse ägnas åt det mest kända av de teman Fortuna-begreppet är invävt i, i nämligen förhållandet mellan Fortuna och dygd, alltså tanken att ovissheten i utfallet av mänskliga intentionella handlingar kan bemästras genom att människan använder sig av sitt förnuft och sin dygd. Detta är ett vanligt tema sedan antiken, fäst i ordspråket ”envar sin egen lyckas smed” och behandlat av åtskilliga författare. Mest bekant är Machiavelli som i det berömda kapitel 15 av *Fursten* menar att människan till mer än hälften kan bestämma sitt öde genom manlig oförvägenhet, anpassning och förutseende.

Detta tema berörs ofrånkomligen här och var i framställningen, men det har inte ägnats något samlad behandling. Savin nämner inte ens Machiavelli, vilket är anmärkningsvärt med tanke på bokens titel. Även om Machiavelli inte förekommer i de texter på svensk botten som författaren undersökt, borde han finnas med, inte som information åt den okunnige läsaren utan som referenspunkt att relatera det svenska materialet till. De olika strategierna att bemästra Fortuna utgjorde ju stoff för en stor del av tidens moraliska och politiska diskurs. Djärvhet var en sådan strategi men den måste förenas med kunskap och förmåga att anpassa sig till situationen, en anpassning som å ena sidan inte implicerade mer än klok försiktighet, å andra sidan kunde sluta i att moralbuden sattes å sido, såsom Machiavelli gjort. Stoikernas affektfria lugn var ett annat sätt att betvinga Fortuna, vilket i praktiken ledde till förnöjsam passivitet, även om denna passivitet bottnade i själslig styrka. En tredje strategi var den kristna förtröstan på en straffande men ändå kärleksfull Gud. Det är den som i olika varianter får störst utrymme i framställningen. Det blir disproportionerligt. Det gör också att risk-kategorin kommer i skymundan i stora delar av texten.

Analyserna av de olika yttringarna av det kristna förhållningssättet är å andra sidan desto mer kvalificerade. I dem är retoriken som sagt inte bara studieobjekt utan också ett analytiskt redskap och som sådant avvikande från den historiska retoriken som märks i källorna. Världen är ett retoriskt universum, dess hän-

delse kan ses som en text strukturerad genom retorikens konstgrepp, menar Savin, med Rhyzelius bok om åsken som exempel, men med antytt anspråk att detta påstående är giltigt för hela sätet att ge mening åt det som sker. Gud görs till retor som genom att visa sig i märkvärdiga eller skrämmande naturfenomen som framkallar förundran, förskräckelse och häpnad hos människorna och därigenom övertygar dem om att de bör bättra sig. Det är inte orimligt att beskriva världsbilden i dessa texter i retorikens termer, och inte ohistoriskt heller med tanke på vilken roll den historiska retoriken faktiskt hade. Men ibland skaver det mellan den historiska och analytiska retoriken. Människorna blir undervisade och affektmässigt påverkade av naturhändelserna enligt skolretorikens begrepp *docere* och *move*, men finns det också plats för det tredje momentet i retorikens triad, *delectare*, vilket antyds på sidan 197? Roar någonsin de extraordinära naturfenomenen? Ett annat exempel på att analytisk och historisk retorik inte helt harmonierar är när det på sidan 133f det med syftning på bl.a. Schefferus *Memorabilia* talas om hur historieskrivaren skall framställa dygder och stordåd på ett effektivt sätt. Men Schefferus säger faktiskt att han *inte* skriver historia i *Memorabilia*.

Retorik i en mer vardaglig mening av övertalning och påverkan finns i nästan hela det använda materialet som är inriktat på uppbyggelse och moralisering; det gäller för övrigt också de många bilder varmed Savin verkningsfullt illustrerar sin framställning. Det kunde varit skäl att undersöka hur Fortuna-problematiken hanterades i texter som inte är moraliserande och uppbyggliga. Författaren har i viss mån gjort det genom att titta i rättegångsprotokoll i syfte att belägga att man utkrävde ansvar av folk och inte lät dem skylla på fortuna. (Jag vet inte hur starkt det argumentet egentligen är; åtminstone överheten kunde ju skylla på både Gud och Fortuna när det gick illa.) Ett mer omfattande källmaterial med påfallande litet av moraliserande retorik är det svenska riksrådets protokoll som återger överläggningarna inför politiskt och militärt riskabla företag. Där finns åtskilliga begrepp som tillhör Fortuna-sfären – *occasio*, *temporis iniquitas*, *hazarde*, *fortunae incertitudo*, Guds bistånd – dessutom begrepp som innehåller målrationalellt bestämda konstanter som *securitas*, intresse och *ratio status* (statsnytta). Dessa senare begrepp implicerar lagbundenhet

och kan ses som en pendang till den lagmäsighet som kommer i naturvetenskapen med den mekanistiska naturvetenskapen, som Savin pekar på som förklaring till sekulariseringen. Lägghärtill utvecklingen av det tidigmoderna statsbegreppet: staten som apparat, där det finns permanenta organ för olika verksamheter med planering och framförhållning. I denna politiska sfär är riskbegreppet närvarande, och i materialet därifrån borde det gå att skönja också det moderna i den tidigmoderna kampen mot Fortuna, inte bara det förmoderna. (Savin har i och för sig en sådan ansats i en undersökning av ekonomiskt material från gruvbrytning, där dock inte mycket annat kommer fram än det vanliga sentenserna om lyckans nyckfullhet.)

Stoicismen förekommer rätt mycket i avhandlingen, dock inte så mycket som förhållningssätt till Fortuna som i funktionen av teori om världen. Savin förmodar att stoicismen genom sin determinism bidrog till den mekanistiska naturvetenskapens effekt i sekulariserande riktning. Jag undrar det. Det är riktigt att stoiska idéer – såsom särskilt visats av Andreas Hellerstedt – hade en högkonjunktur i svenska lärda kretsar i början av 1700-talet, men inflytandet härav på naturvetenskapen har jag inte sett belagt. Det lagbegrepp som var kärnan i naturvetenskapens världsförklaring och möjliggjorde förutsägelser av naturförloppen saknades hos stoikerna. Viktigt är däremot Savins påpekande av de lutherska teologernas motvilja mot den stoiska determinismen och deras koppling av denna till kalvinismen; de ortodoxa teologerna spelar här plötsligt den ovana rollen av den mänskliga frihetens försvarare. Det är märkligt med stoicismen: det fanns starka argument mot

den, förutom de teologiska också de politiska: den ansågs värdelös på grund av sin distanserade likgiltighet för fädernesland och andra adiafora. Ändå förekommer den ideligen i 1600-talets tänkande.

In summa: Kristiina Savins avhandling är baserad på ett stort och i olika avseenden ofta svårtillgängligt källmaterial. Dess innehåll är överflödande rikt; risk-dimensionen har därmed blivit något översköld av varianterna av olycka, vilket skapar en viss obalans och något anstränger den röda tråden i framställningen. Men undersökningarna är utförda med känslighet och skicklighet. Det är ett djärvt och i det hela lyckat metodiskt grepp att applicera retoriken både som historisk och analytisk kategori. Än mer givande är den begreppshistoriska metoden. Angreppssättet är originellt: att med avstamp i ett nutida problem med samhällelig och existentiell räckvidd fördjupa sig i en svunnen och i många stycken främmande begreppsvärld och tolka den samtidigt via de betydelsehistoriska iakttagelserna behålla sambandet med nutiden. Resultatet att man inte var fatalist i det förflutna såsom modern riskforskning hävdar finner jag mindre intressant än det hermeneutiska möte med det tidigmoderna Savin arrangerar genom sina inträngande textanalyser. Min invändning att det blivit litet för mycket av teologi och även retorik på politikens bekostnad kan uttryckas som att jag hade velat ha mer av det moderna i den tidigmoderna epoken. Jag skall inte säga att avhandlingen är spännande – Savin har i en tidigare artikel historiserat och sågat det omdömet om avhandlingar. Men det är en bra avhandling, en förnämlig humanistisk forskningsprestation.

Bo Lindberg

Full gas mot en (o)hållbar framtid

Martin Hultman: *Full gas mot en (o)hållbar framtid. Förväntningar på bränsleceller och vätagas 1978–2005 i relation till svensk energi- och miljöpolitik*. Linköping studies in arts and science, 2010. 299 s. ISBN 978-91-7393-312-4.

Det sägs ibland att vi lever i en tid som saknar visioner. Så kan det förefalla om man jämför med 1800-talets framstegstro och aktiva ideologiproduktion. Men det finns ett om-

råde, där visioner i högsta grad skapas och kommer till uttryck i vår tid, och det är inom vetenskap och teknik. Tänk bara på de väldiga visioner som den nya biologin, den nya informationsteknologin, den nya materialvetenskapen och den nya neurovetenskapen har förknippats med. Till dessa kan läggas visionen om att en hållbar utveckling skall kunna uppnås med hjälp av så kallade gröna tekniker. Ett utomordentligt intressant exempel på det senare är de förväntningar som funnits

på energisystem baserade på vätgas i kombination med bränsleceller. Dessa förväntningar har handlat både om att säkra tillgången på energi och att trygga en stabil ekonomisk tillväxt, men också om att kunna hantera problemet med den förstärkta växthuseffekten. Steget från vision till utopi är här inte långt.

Förväntningarna på vätgas och bränsleceller har delats av många aktörer, inte bara av multinationella energibolag och bilfirmor utan också av ledande politiker, visionära forskare och seriösa miljöorganisationer. Journalister har stämt upp i hyllningskören, däribland *Dagens Nyheter*s miljöreporter Lars-Ingmar Karlsson, som i en artikel 2004 deklarerade att det nu handlade om: ”Full gas mot en renare miljö”. En annan person som fascinerats av vätgasen och bränslecellernas potential är Martin Hultman, som ägnade sin forskarutbildning vid Linköpings universitet åt att studera ämnet. Men till skillnad från Lars-Ingmar Karlsson och de flesta andra valde han en mer prövande hållning gentemot de utfästelser som förknippades med tekniken. Resultatet är avhandlingen *Full gas mot en (o)hållbar framtid*.

Avhandlingsprojektet är utfört inom det tematiska forskningsområdet ”Teknik och social förändring”. Det ingår i det nationella mångvetenskapliga forskningsprogrammet ”Energisystem” och dess konsortium ”Lokala och regionala energisystem”. Somliga arbeten från Tema är relativt lätta att placera in i en disciplinär forskningstradition men så är inte fallet med denna avhandling. Helt visst präglas studien av ett idéhistorievetenskapligt arbetssätt men den inbegriper också metodologiska inslag av statsvetenskaplig diskursanalys, litteratur- och retorikanalys, medie- och kommunikationsanalys och bildanalys samt deltagande observation.

Syftet med avhandlingen är att undersöka ”hur bränsleceller och vätgas har framställts som delar i ett framtida svenskt energisystem från 1978 till 2005” (16). Det centrala forskningsobjektet sägs vara ”vätgas och bränsleceller”, som med en passning till Foucault antas vara utan essens; de är något som skapas i relation till de betydelser som tillskrivs dem. Men man skulle lika gärna kunna säga att det är uttryckta ”förväntningar” – förväntningar på hur just denna teknik skall utvecklas, implementeras och på ett positivt sätt bidra till samhällsliga, ekonomiska, miljö- och energimässiga vinster – som utgör det egentliga stu-

dieobjektet. Alltså ungefär så som avhandlingens undertitel antyder.

De övergripande frågeställningarna lyder: ”Vilka återkommande *argument* finns det för bränsleceller och vätgas som viktig teknik i ett framtida energisystem under perioden?” ”Vilka *aktörer* har varit drivande i att formulera bränsleceller och vätgas vid olika tidpunkter?” och ”Hur *förflyttas* och *återskapas* beskrivningar av vätgas och bränsleceller mellan olika platser och mellan olika tidsepoker?” Frågorna preciserar inte vilken geografisk kontext som avses men det är underförstått att avhandlingen rör sig på flera nivåer: lokalt, regionalt, nationellt och internationellt. Hultman är snabb med att inflika att de stora förväntningar som funnits på vätgas och bränsleceller alls inte har realiserats, men orsakerna därtill – *varför* ett storskaligt energisystem baserat på bränsleceller och vätgas inte har lyckats slå igenom i praktiken – är en fråga som ligger utanför avhandlingen. Detsamma gäller frågan varför intresset för den här tekniken så uppenbart har dalat under de fem senaste åren (samtidigt som intresset för bioenergi dramatiskt har ökat).

Avhandlingen driver två teser. Den första är att de uttryckta förväntningarna på vätgas och bränsleceller har genomgått en distinkt förändring över tid: från förväntningar om att denna teknik skall bidra till att skapa ett nytt samhälle i en vidare bemärkelse, ett ”vätgassamhälle”, till förväntningar om att den skall ligga till grund för en ny ekonomi, en ”vätgasekonomi”. Denna förskjutning ses i sin tur som en del av en mer övergripande diskursiv transformation, från en punkt där flera olika diskurser – inklusive en radikal *ekologisk diskurs* – kunnat existera sida vid sida, till en närmast hegemonisk systembevarande *ekomodernistisk diskurs*, där hanteringen av globala miljöutmaningar såsom växthuseffekten betraktas som ekonomiska möjligheter snarare än som restriktioner. Den andra tesen är att även den svenska energi- och miljöpolitikens innehåll har förändrats på ett tydligt sätt: från att vara nationellt skapad och globalt påverkad till att vara allt mer globalt skapad och nationellt påverkad. En målsättning med avhandlingen är att bidra till skildringen av denna förändring genom att visa hur aktörer i det nära förflutna har använt idéer om framtiden i syfte att påverka sin samtid: ”Med hjälp av avhandlingen går det att förstå hur olika grupper, vid olika tidpunkter, på olika sätt

försöker att definiera det framtida energisystemet och därmed fastlägga den samtida energi- och miljöpolitiken” (27). Mellan raderna skymtar dessutom en ideologikritik ådra, där det är den ekologiska modernismen som utgör ideologin ifråga. Någon sådan målsättning finns dock inte explicit formulerad.

Det empiriska underlaget utgörs av flera olika typer av källor: politiska och vetenskapliga utredningar, avhandlingar och debattskrifter, dagspress och muntliga källor. Totalt ingår drygt 100 utredningar och riksdagstryck och omkring 2 000 tidnings- och tidskriftsartiklar i det studerade materialet. Arkivmaterial, såsom brev, remisser och protokoll som genererats i anslutning till de offentliga utredningarna, som hade kunnat komplettera det tryckta textmaterialet, har däremot inte använts. Andra massmediala källor än pressmaterial har också uteslutits. Särskilt intressant är att ett flertal internationella utredningar har använts. Poängen med dem är inte bara att göra utblickar och komparationer utan att de möjliggör en analys av hur argument uppstår, cirkulerar och återanvänds, så att säga sipprar ner från högsta internationella nivå till en lokal kontext. Med ett referat från Norman Fairclough kallar Hultman det för att granska ”hur en text är inrättad med hjälp av redan skrivna texter”, vilket i och för sig påminner om klassisk idéhistorisk metod. Några analytiska begrepp utpekas särskilt som hjälp för detta textanalytiska arbete: metafor, story-line, diskurs och diskurskoalition. De tre senare är inspirerade Maarten Hajers inflytelserika arbete *The politics of environmental discourse. Ecological modernization and the policy process* (1997).

Kopplingen till diskursanalys i Hajers mening handlar egentligen lika mycket om teori som metod; utgångspunkten är en uppfattning om att centrala aspekter av verklighetens komplexitet på ett meningsfullt sätt kan fångas i ett fåtal diskurser. Men avhandlingen anknyter också explicit till andra teoretiska perspektiv. Ett sådant hänger samman med den gren av vetenskaps- och teknikstudierna som fokuserar på kollektiva förväntningar på vetenskap och teknik, och på sådana förväntningars betydelse för vetenskaplig och teknisk förändring liksom för synen på framtida samhällen. Forskningen inom detta område har främst inriktats mot extraordINARY heta ämnen, som bioteknologi och nanoteknologi, och hur upptryssade förväntningar bidrar till ämnens

tillväxt (samtidigt som andra mindre heta ämnen krymper). Ett enkelt men centralt antagande inom denna forskning är att förväntningar på en viss tekniks framtida potential, till exempel ur ekonomisk eller miljömässig synvinkel, har betydelse för teknikens samtida status och utveckling. Ett annat antagande är att förväntningar på teknik hänger samman med visioner om de framtida samhällen som de förväntas förverkliga.

Litteraturvetenskapliga och idéhistoriska utopistudier utgör ytterligare en analytisk inspirationskälla. En utopi kan definieras på många olika sätt men den definition som Hultman tagit fasta på är att utopin beskriver en tänkt framtida mänsklig gemenskap, fri från konflikter och djupgående problem. En sådan utopi utgår från en kritik av rådande tillstånd men det utopiska samhället är ändå inte mer annorlunda än att man kan känna igen sig i det. Utopier, liksom framtidsprognoser, tenderar så till vida att vara tidsbundna och kontextberoende: tekniken kan vara helt ny medan samhället i övrigt reproduceras. Hultman menar vidare att ett vetenskapligt språkbruk och argumentationssätt är en viktig del av en utopi, vilket kanske inte alla utopiforskare skulle hålla med om. I alla händelser bör utopin framstå som logisk och rationell för att på allvar väcka intresse.

Avhandlingen är upplagd både kronologiskt och tematiskt. Den innehåller sju empiriska kapitel som vart och ett är uppbyggt ungefär som en artikel i en samhällsvetenskaplig tidskrift, med en introduktion (som ibland innehåller specificerade frågeställningar), en deskriptiv resultatdel, en uppsummerande analysdel och en resonerande diskussionsdel. Skillnaden är bara att analysdelen kallas för ”Diskussion” och diskussionsdelen kallas för ”Platå”, ett uttryck som är lånat från Deleuzes begreppsvärld men som används utan anspråk på att i övrigt bygga på dennes filosofi. Hultmans platåer är till för att fördjupa analys och reflexion utifrån ett ”fågelperspektiv”, vilket de också gör. Men ibland, som i kapitel 3, 4 och 6, består de till stora delar av kontext eller referat av tidigare forskning som lika gärna hade kunnat integreras i de mer empiriska delarna. Sammanfattningsvis gör detta upplägg att avhandlingen, på gott och ont, påminner om en sammanläggningsavhandling. Fördelen är att analysen kan renodlas och teserna drivas på ett effektivt sätt. Nackdelen är att det blir många omtag och upprepningar längs vägen.

De första kapitlen behandlar perioden från 1970-talet fram till millennieskiftet. Utgångspunkten är några av de prognoser och framtidsutredningar som gjordes i Sverige under 1970-talet och början av 1980-talet mot bakgrund av dåtidens oljekriser, naturresursfrågor och kärnkraftsdebatter. Uppfattningen vid den här tiden var att Sverige – liksom resten av den industrialiserade världen – stod inför ett miljö- och energipolitiskt vägsval, och att det gällde att välja, och välja rätt. En av huvudfrågorna handlade om sol, vind och biomassa eller uran, en annan om storskaliga eller småskaliga energilösningar. På en mer övergripande nivå behandlades den stora och känsliga frågan huruvida en fortsatt ökad energianvändning och ekonomisk tillväxt verkligen var förenlig med ett ekologiskt, miljövänligt samhälle.

Som Hultman framhåller formulerades i detta sammanhang flera visioner om framtida alternativa energisystem, där bland annat vätgas och bränsleceller utgjorde viktiga beståndsdelar. Framtiden sågs som öppen och vätgassamhället kunde tänkas baseras på olika typer av energikällor: det kunde vara kärnkraftsbaserat, fossilbaserat men också förnyelsebart. Det första förslaget var det som fick starkast uppbackning i form av statligt finansierat stöd för forskning och utveckling inom ramen för Energiforskningsnämnden, med Studsvik som främste utförare. Men även det senare förslaget stöttades av en rad mer eller mindre etablerade forskare, däribland bränslecellsvetaren Olle Lindström på KTH som i boken *Den gröna energin* (1979) förespråkade vätgas framställd från inhemsk biomassa. I kontrast till dagens energipolitik uppfattades dock biomassa inte som något gångbart alternativ. I händelse av en kärnkraftsavveckling var det istället en återgång till fossila bränslen, främst importerat kol, som på högsta politiska nivå sågs som den mest rimliga lösningen, i alla fall på kort sikt. Samtidigt ägde en professionalisering och institutionalisering av miljöpolitiken rum, och energilösningar som inte inkluderade ett bredare miljöperspektiv fick därmed allt svårare att tas på allvar, till och med inom den storindustrikramande socialdemokratien.

Efter denna genomgång flyttar Hultman fokus från nationell till lokal nivå, där vi får bekanta oss med ett konkret försök att skapa ett förnyelsebart och decentraliserat vätgassamhälle i miniatyr. Det handlar om demonstrationsprojektet WELGAS, som genomfördes av miljöpartisten Olof Tegström

(med stöd från bland annat Härnösands kommun och Vattenfall) under ett par år på 1980-talet. WELGAS, som var en förkortning för Wind, ELectricity, GAS, avsåg ett enfamiljshus där vätgas – med hjälp av vindkraft – så långt som möjligt skulle utnyttjas som energibärande för att förse huset med el och värme samt familjens bil med drivmedel. Kombinationen av vindkraft, bränsleceller och vätgas väckte intresse, inte minst i lokalpressen, som spekulerade i Härnösand som en kommande vätgasmetropol. Projektet hade antagligen också en symbolisk och moralisk betydelse så tillvida att det gav upphov till tankar och reflektioner hos dem som tog del av det. Men det blev inte långvarigt utan avvecklades redan efter ett par år. ”Kvar stod familjen Tegström med ritningar, erfarenheter, vätgasen, vinden, den ekologiska diskursen och kontakterna”, konstaterar Hultman krasst (70–71).

En av anledningarna till den raska avvecklingen var att det verkar ha varit svårt att bedöma huruvida projektet blev framgångsrikt eller inte. En annan anledning var en uppfattning om att projektet skulle vara komplicerat för att inte säga omöjligt att skala upp. Möjligt uppfattades inriktningen därtill som subversiv i förhållande till energibranschens dominerande aktörer. Som tänkbar samhällsmodell fick WELGAS därför ett blygsamt genomslag. Några uppföljare i form av små, decentraliserade energisystem fick det inte men intresset för vätgas i kombination med bränsleceller levde ändå kvar. Det som skedde under 1990-talet var att politiskt och industriellt fokus åter riktades mot mer storskaliga och kommersiella satsningar. Miljöaspekterna var fortfarande klart framträdande men inte på samma sätt som tidigare. Hultman skriver träffande (85) att ”den ekonomiska tillväxten placerades åter i centrum, nu i miljöns namn”, vilket kan ses som ett uttryck för att spänningen mellan tesen ”den industrimoderna diskursen” och dess antites ”den ekologiska diskursen” började lösas upp och bilda en syntes i form av ”en ekologiskt modern diskurs”. Som exempel på detta anger Hultman att energibolagen Sydkraft och Vattenfall nu förverkligade gamla planer på att etablera bränslecellskraftverk på västkusten. Tack vare bruket av denna förment effektiva teknik kunde elproduktionen marknadsföras som miljövänlig, trots att den baserades på fossil naturgas från Danmark och därmed gick stick

i stäv med de deklarationer som Sverige skrev under i samband med FN:s miljö- och utvecklingskonferens i Rio 1992. Allteftersom stegrades också bilindustrins (och motorjournalisternas) intresse för bränsleceller och vätgas som en miljövänlig och på sikt även kommersiellt gångbar teknik. I Sverige gick staten och kapitalet samman i flera stora forskningsprogram med syftet att utveckla sådana ”gröna fordon”. Elbilarna, som sedan länge hade förordats som ett tänkbart alternativ, fick därmed tuff konkurrens. De biobränsledrivna bilarna likaså.

Omkring millennieskiftet fördes frågan om bränsleceller och vätgas upp på högsta politiska och ekonomiska nivå. En viktig utgångspunkt var de uppstrissade diskussioner om Island som en blivande ”vätgasekonomi”, som då började föras. Med hjälp av vätgas och bränsleceller skulle såväl klimatfrågan hantearas som den ekonomiska tillväxten i landet säkras, löd budskapet. Island sågs på det sättet som ett föredöme, som rent av kunde bli ett ”utsläppsfritt samhälle”: ett ekomodernistiskt idealsamhälle. Hultman demonstrerar hur detta synsätt etablerades, uppgraderades och medierades genom en serie inflytelserika utredningar från USA och EU, utifrån vilka både George W. Bush och Romano Prodi oförblommerat talade om möjligheten och *behovet* av en kommande ”vätgasekonomi”. Liknande utredningar med ett likaledes optimistiskt budskap gjordes i Norden. I avhandlingen görs en analys av de retoriska figurer och centrala argument som förekommer i dessa texter – som att efterfrågan på energi med all säkerhet kommer att öka, att vätgasen med fördel kan framställas ur fossila energikällor, att önskad koldioxid förmodligen kommer att kunna fångas upp och lagras, och att riskerna med tekniken är hanterbara – och det tydliggörs också hur argumenten spreds och gång på gång återanvändes. Det är en avslöjande analys med ett bitvis skrämmande resultat, som blottar en ocean av tänkbara miljömässiga, politiska och demokratiska problem bakom den polerade management-ytan.

Med syftet att genomföra de uppställda visionerna igångsattes en serie nya internationella och nationellt och regionalt inriktade forsknings- och utvecklingsprogram. Till den förra kategorin hör till exempel *International partnership for the hydrogen economy* från 2003 och *European hydrogen and fuel cells technology partnership* från 2004. För svenskt

vidkommande fick de internationellt formulerade argumenten framför allt fäste i landets södra del, där samorganisationen SamVäte – vilket förmodligen skall uttalas ”Samvete” – bildades 2003 med syftet att förverkliga ett vätgassamhälle i regional skala. SamVäte (senare kallad Vätgas Sverige), deras lokala bakgrund, förutsättningar och verksamhet i form av projektet ”Vätgasväg längs västkusten” undersöks på ett utförligt sätt. Hultman, som själv deltog i några tidiga möten, vittnar om att diskussionen inom SamVäte inledningsvis var ganska försiktig och öppen: problem som hängde samman med tekniken kunde resas och idéer om behovet av ett alternativt samhälle med fokus på kollektiva transportsystem gavs utrymme. Men den dominerande hållningen påmindre ändå om den som präglade den internationella, inte minst amerikanska, diskussionen. Följaktligen blev den främsta förebilden för regionen inte Härnösand med Olof Tegström utan snarare Kalifornien, vars berömda guvernör fick agera frontfigur för den nya vätgasekonomins möjligheter. Genom att analysera anföranden, rapporter och projektansökningar visar Hultman hur argumenten från den amerikanska västkusten både återanvändes och nyttjades som skäl för att en vätgasväg skulle etableras längs den svenska västkusten. Hultman understryker att det först och främst var privatbilar som avsågs att trafikera denna väg; själva infrastrukturen skulle alltså stimulera satsningar på en expanderande vätgasbilism, därmed också den regionala ekonomin.

Man kan notera att SamVäte uppvisar drag av en regional ”entreprenörskultur” på energiområdet som känns igen även från andra platser, såsom BioFuel Region i Norrland. Det handlar om att ta tillfället i akt och smida medan järnet är varmt, övertyga omgivningen, tona ner problem och svårigheter, förtränga historien och våga ta ekonomiska risker i en nyliberal tid präglad av konkurrens mellan allt och alla. En annan intressant parallell mellan SamVäte och BioFuel Region ligger i att tillgången på nödvändig råvara i respektive region varit omtvistad. I båda fallen har satsningarna motiverats av lokala tillgångar, gas från Stenungssund respektive biomassa från det norrländska inlandets gröna guld. Men för att förverkliga planerna har man snart tvingats överväga andra resurser, utländsk fossilgas respektive utländska energigrödor. Någon egen motsvarighet till BioFuel regions ”etanol-

jesus” Per Carstedt verkar SamVäte däremot inte ha haft, istället lånade man in en ”gasprofet” i form av Arnold Schwarzenegger.

Men visionerna om vätgas och bränsleceller stannade inte på den regionala nivån utan diskuterades under några år i början av 2000-talet flitigt på nationell nivå i Sverige, i massmedierna och bland forskare, politiker och diverse intressegrupper. I det sista empiriska kapitlet analyseras denna vittfamnande nationella debatt, i synnerhet med avseende på den framtida transportsektorn. Vi får här en inblick i bilindustrins satsningar på nya bilmodeller och hur dessa satsningar bevakades och ivrigt kommenterades i den svenska dagspressen. Det berättades om ”framtidens fordon”, ”framtidens bussar” och ”framtidens drivmedel”, och spekulerades friskt i när tillverkningen skulle börja skalas upp, från prototyp till massproduktion. Att den ena förutsägelsen efter den andra visade sig vara överdriven eller totalt felaktigt verkar intressant nog inte ha haft någon större inverkan på optimismen under den studerade epoken. Succén tycks alltför lätt ha väntat bakom hörnet, i den nära framtiden, som ingen egentligen vet någonting om.

Vi får också värdefull insyn i det triple helixliknande forsknings-, utvecklings-, utrednings- och prognoslandskap, där frågan om vätgasens och bränslecellernas potential relaterades till svenska förhållanden. Hultman följer systematiskt den internationella vätgasekonomivisionens inhemska karriär, från projektet ”Teknisk framsyn”, via Ingenjörvetenskapsakademiens prestigeprojekt ”Energiframsyn Sverige” till den statliga så kallade LångEn-utredningen: *EFUD – en del i omställningen i energisystemet*. Undersökningen fortsätter med en redogörelse av demonstrationsprojektet CUTE, som var ett EU-finansierat försök med vätgasdrivna bussar som bland annat genomfördes i Stockholm, under benämningen ”vattenlinjen”. Hultman gör en stor poäng av att tekniken på detta och även andra sätt blev förknippad med vatten; det framstod då på ett tydligt plan som miljömässigt oantastligt, som en kugge i en ekologisk livscykel.

Av detta skulle man kunna tro att alla varit positivt inställda till en kommande vätgasekonomi som en nödvändig och ofrånkomlig del av den nära framtiden, men Hultman påminner oss om att det trots allt har funnits kritiker som på olika sätt problematiserat åtminstone vissa aspekter av visionerna. Exempel på prob-

lem som lyfts fram i offentlighetens ljus är att den platina som används i bränslecellerna kan utgöra en starkt begränsande faktor i händelse av massproduktion; att tekniken ännu är för kostsam sett ur ett företagsekonomiskt perspektiv; att det finns en risk med vätgasens explosivitet; att beroendet av fossila bränslen består och att utsläppen av koldioxid alls inte är försämbart om man tar hänsyn till hela produktionsprocessen. Enligt Hultman har dock denna kritik inte haft något nämnvärt genomslag i det stora hela.

Resultaten från samtliga kapitel sammanfattas och struktureras i ett avslutande kapitel, där Hultman gör ett försök att på ett konserverat sätt besvara sina tre övergripande frågeställningar. Det är en imponerande, om än väl utförlig, diskussion, som visar att författaren har ett tydligt grepp om sitt ämne. Budskapet är kort sagt att visionen om en kommande vätgasekonomi kan förstås som en ”ekologiskt modern utopi” där rådande motsättningar mellan ekonomisk tillväxt, energitillförsel och problematiken med växthuseffekten har upplösts, helt i linje med de antaganden som finns inbyggda i den av miljöekonomer så omhuldade Kuznetzkurvan. Denna utopi har samtidigt ett konserverande drag så till vida att samhället i övrigt inte anses behöva förändras på ett strukturellt plan. Slutligen finns en kort epilod där Hultman noterar att de höga förväntningarna på vätgas och bränsleceller har tonats ner på ett tydligt sätt under de senaste åren samt föreslår ingångar till vidare forskning för att förstå vad som har hänt och nu händer på energipolitikområdet. Ett sådant förslag vore att undersöka vätgasens relation till andra så kallade alternativa drivmedel, såsom biodrivmedel.

Eftersom *Full gas mot en (o)hållbar framtid* är en både djärv och infallsrik studie innehåller den många aspekter som kan diskuteras. Teorierna används helt klart på ett fruktbart sätt, särskilt energiskt i diskussions- och plattåvsnittet samt i den sista avslutande diskussionen, där utopitemat utvecklas. Men jag upplever ibland en osäkerhet beträffande vissa tolkningar och språkliga vändningar, vilket delvis hänger samman med de teoretiska perspektiv och analytiska begrepp som används. Jag noterar till exempel en glidning rörande begreppen ”vätgassamhälle” och ”vätgasekonomi”. I regel heter det, korrekt, att det är *förskjutningar i debatten* om dessa ting som studeras. Ändå skriver Hultman på

andra ställen att han studerar ”en historisk förändring från vätgassamhällen till en vätgasekonomi” (233), som om det först fanns vätgassamhällen på riktigt som sedermera har övergått till en vätgasekonomi. I praktiken har dock inget av detta funnits bortom den diskursiva nivån. Svagheten med diskursanalyser av detta slag är att de riskerar att bli rigida; en analys där alla idéer, föreställningar och förväntningar sorteras in i ett fåtal kategorier tappar lätt bort (mer eller mindre) viktiga nyanser.

En annan fråga som tål att ventileras har att göra med tesen att energi- och miljöpolitiken har förändrats, från ”att vara nationellt skapad och globalt påverkad till att vara allt mer globalt skapad och nationellt påverkad”. Det är inte ett orimligt påstående, men undersökningen som underbygger tesen är inte helt symmetrisk. Hultman visar framgångsrikt att argument och retorik förflyttas, från den globala nivån till den lokala, att det sker ett återbruk av formuleringar. Men en motsvarande granskning av den så kallade globala nivån görs inte; ambitionen att undersöka ”hur en text är inrättad med hjälp av redan skrivna texter” verkar inte gälla här. Jag skulle gärna vilja veta varifrån argumenten och retoriken som formuleras på den globala nivån kommer? Varifrån hämtade Bush och Prodi sina argument, för de härstammar knappast från dem. Var inte deras argument också lokala till en början? Omvänt kan man undra om inte den svenska energi- och miljöpolitik som utformades under 1970-talet hämtade en del slagkraftiga argument från den globala politikscen där oljekriser och kärnkraftshaverier utspelades.

Hultman skall ha beröm för att språket i avhandlingen överlag är klart och effektivt. Behandlingen av källorna såväl som den nyttjade sekundärlitteraturen är också god. Jag saknar få källhänvisningar och jag finner sällan skäl att tvivla på de uppgifter som presenteras. Däremot kan jag tycka att läsningen av somliga källor varit väl ”snäv”. Angående tesen att utvecklingen gått från en föreställning om ett ”vätgassamhälle” till en ”vätgasekonomi” ställer jag mig frågande till läsningen av utredningen SOU 2003:80 *EFUD – en del i omställningen av energisystemet*. Det påstås (11) att denna utredning pekade ut vätgasekonomin som en ”ledstjärna”, och det påståendet upprepas sedan på andra ställen. Det står vidare (238) att det i denna utredning inte syns några ”samhällen” när det talas om en vätgas-

ekonomi. Men det håller jag inte med om. För det första används begreppet ”vätgasekonomi” ytterst sparsamt. Det förekommer faktiskt bara ett par gånger i hela utredningen och då i samband med dels en allmän karaktäristik och dels en diskussion om Island. Uttrycket ”vätgassamhälle” och till och med ”sol- och vätgassamhälle” nämns däremot upprepade gånger. Utöver vätgas diskuteras för övrigt många andra typer av energisystem, däribland sådana som är baserade på biobränslen, men dessa ges inget större utrymme i avhandlingen.

Jag anser också att det hade varit på sin plats med en mer utförlig diskussion om de högst varierande typer av texter som använts som underlag för att frilägga uttryckta bilder av framtiden. Är det ”prognoser”, det vill säga försök att förutse framtiden eller att skapa troliga framtidsbilder? Är det försök att ”skrivna fram” en ”tänkt” eller snarare ”önskvärd” framtid? Är det ”scenarioanalyser”, där mer eller mindre rimliga scenarier inte är slutmålet utan något som tas som utgångspunkter för en förutsättningslös diskussion om tänkbara eller alternativa vägar? Eller handlar det om så kallade ”technology roadmaps”, som är en management-metod för att diskutera bland annat teknik i vardande i förhållande till rådande system och organisationsformer? Dessa distinktioner är inte oviktiga för hur de utsagor om framtiden som förekommer i utredningarna skall tolkas och förstås. Det vill säga, om de skall ses som något författarna tror kommer inträffa, något som de vill skall inträffa eller som något som främst är ett instrument för en öppen diskussion om samtiden. Talet om ”roadmaps” (eller ”vägkartor”), som i avhandlingen hålls fram som en viktig metafor för att indirekt relatera vätgastekniken till en expanderande bilism, kan i själva verket vara ett management-begrepp som är fristående från själva vätgasdebatten. Man kan mycket väl ställa samman en technology roadmap som inte har något som helst med bilar eller vägar att göra.

Sammanfattningsvis är *Full gas mot en (o)hållbar framtid* en ambitiös avhandling om ett angeläget och bitvis komplicerat ämne. Det är förvisso inte den första kulturvetenskapliga studien om bränsleceller och vätgas. Som Hultman själv påpekar har området blivit relativt väl beforskat under de senaste åren, framför allt i en europisk kontext. Även den svenska miljö- och klimatpolitiken, och den forskning och utveckling som varit kopp-

lad till den, har rönt stort intresse bland såväl humanister som samhällsvetare. Hultman knyter väl an till denna tidigare forskning, som han förefaller behärska utan och innan. Men det är ingen tvekan om att han också tillför mycket ny och relevant kunskap. Tack vare det förhållandevis långa tidsperspektivet och sitt innovativa teoretiska ramverk och sin metodologiska pluralism har Hultman

lyckats belysa och analysera inte bara framsidan utan också baksidan av de utredningar och texter som utgjort hans studiematerial. Det är mycket bra gjort. Man kan bara hoppas att avhandlingen får god spridning, även utanför den akademiska världen. Den förtjänar verkligen att uppmärksammas och diskuteras.

Christer Nordlund

Vikten av kropp

Helena Dahlberg: *Vikten av kropp. Frågan om kött och människa i Maurice Merleau-Pontys Le visible et l'invisible*. Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion nr. 24, Göteborgs universitet, 2011. 373 sidor. ISBN 978-91-88348-46-3.

Helena Dahlbergs avhandling i idéhistoria, *Vikten av kropp. Frågan om kött och människa i Maurice Merleau-Pontys Le visible et l'invisible*, är ett försök att utforska innebörden och förstå betydelsen av begreppet kött, på franska "chair", i Merleau-Pontys sista verk *Det synliga och det osynliga* (i fortsättningen DSO). DSO är ett postumt utgivet, oavslutat verk som Merleau-Ponty var sysselsatt med mellan 1959 och 1961, då han plöjt och oväntat avled. Boken är inte bara oavslutad, det är dessutom ovisst hur Merleau-Ponty tänkte sig att de kapitel som han författat skulle organiseras och, faktiskt, vad boken skulle heta, samt hur han tänkt sig att fullfölja och konkludera de föreliggande avsnitten. Tillsammans med de fyra kapitlen om reflektion, dialektik, intuition och kiasmen har man därför publicerat de arbetsanteckningar kring verket som han lämnade efter sig. Forskarna är eniga om att begreppet kött spelar en grundläggande roll i Merleau-Pontys försök att skapa en ny ontologi, men de är inte eniga om på vilket sätt köttbegreppet skall tolkas och vilka filosofiska inflytanden som är viktigast om man vill förstå hans sena filosofi. Avhandlingsförfattaren försöker visa att den franska debatt kring humanismen som pågick efter andra världskriget inte på ett tillräckligt sätt har uppmärksamats i tolkningarna av vad det är han vill uppnå med begreppet kött i DSO, och hon vill också visa att Merleau-Pontys förståelse av hur språket fungerar måste tas med i beräkningen om

man vill förstå innebörden av hans köttbegrepp.

Med begreppet, eller, kanske bättre, uttrycket "kött" ("chair") pekar Merleau-Ponty på en grundläggande dubbelhet i varat. Köttet är just gränsen och passagen mellan subjekt och objekt, kropp och värld, eget och främmande, synligt och osynligt, aktivitet och passivitet, inre och yttre, gammalt och nytt, förflutet och framtid, och så vidare. På det sättet blir kött ett slags begrepp bortom begreppen som snarare pekar ut hur olika begrepp förutsätter varandra och hänger samman, än att indikera en företeelse i världen i kontrast till andra. Här finns tveklöst en likhet och ett släktskap med de absolut grundläggande operativa begrepp som organiserar Edmund Husserls och Martin Heideggers fenomenologiska filosofi: jag tänker på intentionalitet hos Husserl och i-världen-varo hos Heidegger. Författaren menar att Merleau-Ponty inte är ute efter att upplösa dikotomier i sin sena filosofi utan istället vill upprätta en slags dubbel optik som pekar på den nödvändiga spänning som alltid kommer att hemsöka våra försök att förstå grundläggande metafysiska frågor om vad det är som egentligen finns. Här verkar det finnas ett släktskap med den sene Heideggers varatänkande och inte minst med Jacques Derridas idé om dekonstruktion, även om det inte görs särskilt mycket av dessa släktskap i avhandlingen. Istället vill författaren, som sagt, identifiera den franska humanismdebatten som det avgörande inflytandet för M-P när han tänker och skriver om köttet. Köttet är ett mänskligt fenomen, även när begreppet utsträcks till att handla inte bara om den levda kroppen, utan om världens kött, frågan är bara hur denna världens köttlighet, eller kanske bättre, *förbindelsen* mellan människa och värld i kött, skall tolkas.

Avhandlingen består av tre huvuddelar (förutom inledningens tre kapitel om syfte, forskningsöversikt och metod), nämligen "Frågan om köttet", "Frågan om människan" och "Frågan om köttet och frågan om människan". Strategin är att först säga något mer allmänt om Merleau-Ponty och hans köttfilosofi, sedan redogöra för den franska humanismdebatten, och slutligen sammanföra de insikter som uppnåtts i del ett och del två genom att åter läsa DSO men nu med den franska humanismdebatten som idébärande fond.

Köttet är för Merleau-Ponty tjockt och tungt, det pekar redan avhandlingens titel ut. Köttet hänvisar inte bara till hur den mänskliga kroppen organiserar världen på ett meningsfullt sätt – det som kallas kroppsschema i hans första huvudverk från 1945 *Perceptionens fenomenologi* – utan köttet är tillika världens sätt att nalkas kroppen. Merleau-Ponty använder sig huvudsakligen av exempel och metaforer där detta förhållande mellan kropp och värld, eller subjekt och objekt, beskrivs i termer av varseblivning och samtal: handen som känner av och utfrågar världen. IDSO (och även i tidigare verk) tenderar varseblivningsanalyserna att anta en slags sensuell form. I *Perceptionens fenomenologi* är det framförallt mötet med den andra kroppen som antas sensuella innebörder, vilka kan spilla över på världen, men i DSO tycks mötet mellan subjektet och världen vara ett köttligt möte i en mer direkt mening. Världen är ett kött som vi är del av och som vi förenas med på olika sätt. Den retoriska trop som Merleau-Ponty väljer för att beskriva mötet mellan kropp och värld som kött i DSO är "kiasmen", det vill säga en slags speglade överkorsning av mening mellan ord i två uttryck genom att de byter grammatisk position. ("Din hamn är stormig, fridlöst är ditt hem.") Världen möter alltså kroppen lika mycket som kroppen möter världen, det handlar just om ett möte där mening flödar i bägge riktningar, en slags förspråklig dialog på köttets villkor och vis. I en passage i DSO talar Merleau-Ponty om köttet som ett möte mellan två veck, två flickor eller läppar ("lèvres"), vilket utgör en köttigare metafor än exemplet där kroppens två händer möter varandra och fingrarna flätas samman i en slags kiasm (ett exempel som återfinns redan hos Husserl, och som upprepas av Merleau-Ponty i *Perceptionens fenomenologi*).

Även språket är bärare av köttlighet efter-

om språket är en relation till världen – språket är något som föds ur vår relation till världen och det kan också uttrycka denna relation på olika sätt. Merleau-Ponty skriver filosofiska verk, men han gör det i påtaglig relation till hur författare och konstnärer arbetar och detta gör hans böcker rika men svåra att sammanfatta vad gäller begreppsbyggnad och slutsatser. Avhandlingsförfattaren vill ta fasta på Merleau-Pontys analyser av hur språket fungerar när hon analyserar begreppet kött. Att tala om köttet, eller snarare, att få köttet att tala, innebär att förhålla sig till en tystnad eftersom man vill säga det utsägliga – relationen som möjliggör människan och språket. Men det innebär också att man förhåller sig till ett vardagligt språk där kött – "chair" – har en innebörd som man så att säga försöker osäkra och stöta iväg i denna filosofiska riktning.

Avhandlingens andra del består i en utläggning av den humanismdebatt som rasade i Frankrike under 1940- och början av 1950-talet, en debatt som Merleau-Ponty själv deltog i på olika sätt. De inlägg som han gjorde i denna debatt genom olika tidskriftsartiklar och genom verk som *Humanisme et terreur* och *L'homme et l'adversité* var dock inga ifrågasättanden eller överskridanden av en humanistisk filosofi på det sätt som vi finner i DSO, snarare ett slags försvar av humanismen som den utformades av existentialister och marxister (och kanske även teologer) i sin franska form. Det som kritiseras i "Människan och motgången", eller hur det nu skall översättas, är snarare, helt i linje med det vi finner i *Perceptionens fenomenologi*, den naiva idealismen och empirismen, och, i *Humanism och terror*, även materialismen. På samma sätt som övriga debattörer färgas Merleau-Pontys argument och intresse av det meningsvakuum som andra världskriget har lämnat efter sig. Hur kunde det gå så illa? Hur kunde människan vara i stånd till sådana förbrytelser och svagheter och hur kan vi finna en ny etisk och politisk grund att stå på?

Efter en beskrivning av humanismdebatten och dess idémässiga bakgrund inte bara i andra världskriget utan också i publiceringen av Marx Parismanuskript och Kojèves Hegelföreläsningar, övergår avhandlingsförfattaren till en analys av tre verk som hon menar fångar så väl enhet som bredd i den franska humanismens existentialistiska, marxistiska och

katolskt-filosofiska uttolkningar, nämligen Henri Lefebvres *Den dialektiska materialismen*, från 1940, delar av Jean-Paul Sartres *Varat och intet*, från 1943, och Emmanuel Mouniers *Personalismen*, från 1949. De tre verken vilar på delvis skilda filosofiska förebilder och stöttepelare, men ett sammanhängande tema kan sägas vara människans *alienering* från sitt sanna väsen genom det sätt på vilket vi förhåller oss till omvärlden och varandra. Arbetet, den konkreta historien och kollektivets väsen kan sägas stå i fokus hos Lefebvre, kroppen och kampen om herraväldet med den andre finner vi hos Sartre, medan det moderna samhället som en degenererad, instrumentell och anonym samhällsform tömd på mening plockas upp av Mounier. Alla tre efterlyser en ny, *handlande* människa som förmår ta sitt öde i egna händer, men de har olika diagnoser på varför det är så svårt att få till denna vändning. Det som särskilt intresserar avhandlingsförfattaren är naturligtvis synen på köttet och kroppens funktion och roll i den grundläggande alieneringen av människan hos de olika filosoferna.

Människan är alltså kluven, främmande för sig själv, eftersom hon inte förmår inrätta sig på ett hemlikt sätt i den natur och historia som hon genom sitt köttliga vara från början har del i. Enligt Sartre, som blir den viktigaste utgångspunkten för författaren när hon försöker visa på vilket sätt humanismdebatten är viktig för Merleau-Ponty, konfronteras jag med mitt kött genom den andres blick som objektiverar mig och främmandegör mig från mitt vara för-mig eftersom jag framträder som ett vara i-sig (den berömda scenen med mannen vid nyckelhålet i *Varat och intet*). Mötet med den andre är alltid en kamp om herraväldet (tänk Kojèves Hegelföreläsningar) där människan strävar efter erkännande genom att kuva den andre – herre-slav-dialektiken. Men även slavens sätt att överlista herren à la Hegel genom att bearbeta tingen är i vår historiska situation en alienerad väg eftersom vi skiljs från arbetets produkter genom en kapitalistisk och instrumentaliserad världsordning. Lösningen måste bli en ny form av samordnad handling som bottenar i en historisk analys och en vilja att ta ansvar för framtiden. Merleau-Ponty engagerade sig som sagt själv i denna politiska analys, men han kom snabbt att ta avstånd från de lösningsförslag som lämnades av Sovjetunionen – Sartre var mer naiv på den punkten.

Kroppen blir för Sartre, om inte ett fängelse, så åtminstone något som vi inte får låta oss begränsas av. Köttet är något främmande för oss, något som drar oss till varandra, men som samtidigt, vid närmare iakttagelse, alltid visar sig vara något äckligt och löjligt. Merleau-Ponty skriver inte under på en sådan kropps- och köttfientlig filosofi, han vill tvärtom se köttet som något som tillhör vårt sanna vara och pekar ut det sätt på vilket vi som människor hör samman. Vi är inte människor trots vår köttlighet utan genom den. Humanisterna vill enligt författaren fånga människan som en varelse i *rörelse* (marxismens kollektiva kamp, existentialisternas självskapande projekt, och personalismens rörelse mot den andra människan i en transcendens som eventuellt kan röra Gud) och Merleau-Ponty tar fasta på en sådan rörelse som köttets egen.

Författaren vill läsa Merleau-Ponty i DSO som en filosof som letar efter en ny början på humanismdebatten med begrepp som just köttet. I tredje delen diskuterar hon Heideggers *Brev om humanismen*, som publicerades redan 1947 som ett svar på Sartres *Existentialismen är en humanism* från 1945, som en viktig förebild för Merleau-Ponty. Heidegger vill hitta en början som inte bara föregår utan överskrider den humanism som vi finner i Frankrike. Det som Sartre har glömt (liksom marxisterna, liberalerna och teknokraterna har glömt det) är att det mänskliga subjektet föregås av ett tilltal från det som Heidegger kallar för ”Varat”. Människan finns bara som inplacerad i ett meningssammanhang där hon utsäger världen i enlighet med olika överordnade historiskt, metafysiska ”skick”. Heidegger är på samma sätt som humanisterna bekymrad över människans alienering genom den moderna historiens utveckling, men han är skeptisk till varje försök att göra människan som begrepp till grunden för en ny filosofi, eftersom han menar att det är just människocentreringen som alltsedan Descartes gjort världen mer och mer omänsklig. Istället för kollektiv handling efterlyser Heidegger ett slags meditativt lyssnande som kan frammana nya uttryck i språket där varat ger sig till känna. Inte en anti-humanism, men något bortom humanismen. Heideggers egen politiska bakgrund och naivitet gör det naturligtvis svårt att se detta som en framkomlig väg, men det finns onekligen något träffande i Heideggers diagnos som jag tror att även Merleau-Ponty tar fasta på.

Författaren skriver att DSO kan förstås som

Merleau-Pontys humanismbrev, så det är tydligt att hon vill framhäva parallellerna med Heidegger, och kanske också, även om hon inte säger så mycket om det, som det avgörande inflytande som Heidegger kom att få på Merleau-Pontys filosofi från 1956 och framåt (utläsbart ur manuskripten till de föreläsningar han höll vid denna tid). Men köttet är som sagt även något kroppsligt och mänskligt, och därmed något som skiljer sig från den sene Heideggers begrepp för att fatta varats grundläggande princip – jag tänker på termer som ”Geschick”, ”Ereignis”, ”das Geviert”, och så vidare, som inte har något med människan och hennes kropp att göra.

Författaren menar att de franska humanisterna alla landar i olika oupphåvliga motsättningar i sina försök att skapa en ny människosyn. Motsättningarna eller klyvningarna kan spåras tillbaka till förhållandet mellan människans fakticitet och hennes transcendens: människan har världen, men världen har också henne genom att hon är kropp. Jag förstår avhandlingsförfattarens grundläggande tes och konklusion i avhandlingen på så sätt att endast mot bakgrund av humanismdebatten kan Merleau-Pontys köttfilosofi förstås just som ett alternativ till det humanistiska sättet att förstå människan, och detta genom att ge varats grundläggande princip ett namn som påminner om människan (köttet), men samtidigt inte är ett namn på människan utan det som binder henne vid världen. Köttet är inte den levande kroppen, det är inte heller världen, utan vårt vara *i* världen, en meningsfödande process där kroppens tyngd och köttlighet är verksamt såväl som varseblivning som tilltal. Världen är organiserad på köttets sätt genom att mötet mellan kroppar är den ursituation som allt blir till i. Köttet är på så sätt världens *element*, ett element som rymmer det mänskliga såväl som det omänskliga och det synliga såväl som det osynliga, för att återknyta till titeln på Merleau-Pontys sena verk.

I det sista av avhandlingens kapitel ”Vikten av kropp” försöker författaren uttolka vad detta sätt att läsa Merleau-Ponty innebär för förståelsen av köttet. Hon tar utgångspunkt i Sartres version av det köttliga mötet i *Varat och intet* och lyfter fram hur Merleau-Ponty snarare företräder en slags dansmodell för köttligheten som en rörelse som stannar upp och finner sig själv i mötet med den andre. Två kroppar som förenas och påminns om och kommer till sig själva genom att mötas i dan-

sen, två kroppar som öppnar upp ett tjockt mellanrum i en uppställande rörelse. Detta interkroppsliga förhållande kan ses som modellen för människans förhållande till den ickemänskliga världen – naturen – vilket ju är ett intressant sätt att befästa en slags humanism bortom humanismen med det mellanmänskliga köttliga mötet som urprincip.

Avhandlingen ger en fyllig bild av Merleau-Pontys sena filosofi och den franska humanismdebatten och den levererar intressanta tolkningsförslag vad gäller innebörden av köttet. Men den öppnar också upp för en rad kritiska frågor av metodologiskt slag och vad gäller de tolkningsmöjligheter som författaren väljer att inte beakta. De studier av hans köttbegrepp som hittills utförts har lyft fram köttet som en fortsättning av den fenomenologiska förståelsen av den levda kroppen och som en parallell till Heideggers försök att artikulera en filosofi om varat som inte fastnar i antropocentriska modeller (uttolkare som Renaud Barbaras och Françoise Dastur). Sådana uttorkningar vilar på manuskript från de föreläsningar som han höll vid Collège de France innan och under arbetet med DSO, samt de arbetsanteckningar som man hittat och delvis infogat i det oavslutade verket. När avhandlingsförfattaren istället vill framhäva humanismdebatten som det avgörande inflytandet på Merleau-Ponty i DSO är det upp till henne att presentera någon form av evidens för att en sådan intressant men förvånande tolkning är den riktiga. Här nalkas vi metodfrågor. Ett gängse sätt att idéhistoriskt föra sin tes i bevis vore ju att presentera material som skulle stärka att Merleau-Ponty verkligen arbetade med de verk som författaren vill göra gällande när han var sysselsatt med att koncipiera DSO. Om man inte kan finna detta inflytande direkt i det publicerade verket (och det kan man knappast) kanske man skulle kunna göra det genom att besöka arkiv och studera arbetsmanuskript och anteckningar i böcker från hans bibliotek, eller genom att rekonstruera den franska filosofiska och litterära debatten i tidskrifter och tidningar från denna tid. Humanismdebatten ägde rum omkring femton år innan Merleau-Ponty skrev sin sista bok och det finns mycket som talar för att dess huvudteser var överspelade såväl i den intellektuella debatten (som var på väg mot strukturalism och poststrukturalism) som i Merleau-Pontys egen filosofi när han skrev DSO.

Författaren gör dock inga sådana idéhistoriska försök. Istället, om jag förstår henne rätt, skall framlyftandet av den debatt och de tre författarskap (Sartre, Lefebvre och Mounier) som hon koncentrerar sig på helt enkelt ses som ett förslag på en intressant kontrapunkt för att förstå köttets innebörd, det vill säga en intertext som kan generera tolkningsmöjligheter för köttet bland andra (oavsett om Merleau-Ponty verkligen var inspirerad av verken i fråga när han lade fram sina sena tankar om världens kött). Att man som idéhistoriker inte bara vill redogöra för hur en filosof fick sina idéer utan även för hur dessa idéer kan uttolkas och värderas rent filosofiskt finner jag oproblematiskt. Men att helt lämna ambitionen att fästa idéerna i en historisk kontext genom källor som överskrider de filosofiska verken tror jag inte är någon bra strategi, varken för idéhistoriker eller för filosofer. Idéhistorien och filosofin är något väsentligt mer än ett spel mellan intertexter, att Merleau-Ponty inte har absolut tolkningsföreträde till sitt eget verk innebär inte att de faktiska influenserna inte är viktiga på vägen fram till en god förståelse av hans filosofi (som naturligtvis kan överskrida, men inte bör bortse från, hans självförståelse).

Författaren menar naturligtvis inte att Merleau-Ponty låtit sig inspireras av humanismdebatten på så sätt att han tagit upp Sartres, Lefebvres och Mouniers filosofiska grundteser i DSO. Snarare tar han avstamp från dem och vill överskrida deras människocentrering genom en vändning till världen och köttet, ungefär som Heidegger gjorde i sitt *Brev om humanismen* redan 1947, en text som Merleau-Ponty utan tvekan läst och tagit stort intryck av, frågan är bara hur tidigt och på vilket sätt (på just denna punkt skulle det verkligen vara intressant att få en konkret uppgift, men datum för läsningar är som sagt ingenting som avhandlingen intresserar sig för). Om vi bortser från ambitionen att försöka visa rent konkret och historiskt att humanismdebatten verkligen var avgörande för honom i koncipierandet av DSO, kvarstår utmaningen att göra denna tolkning övertygande rent filosofiskt. Här finns det enligt min mening anledning att vara skeptisk eftersom författaren i så liten utsträckning använder sig av Lefebvres och Mouniers filosofier när hon i sista delen av avhandlingen vänder sig till Merleau-Ponty och förståelsen av köttet. Utgångspunkten i Sartres teorier om kroppen och förhål-

landet till den andre är upplysande på många sätt och anknyter även till den fenomenologiska bakgrunden till Merleau-Pontys filosofi, men när det gäller Lefebvres idé om det konkreta, det alienerade arbetet och kollektivet, liksom Mouniers kritik av samtidens anonyma och instrumentaliserade samhälle, har jag svårt att se att avhandlingsförfattaren gör något av dessa teman i anslutning till Merleau-Ponty och köttet.

Författaren väljer att inte ta med fenomenologins grundbegrepp och metod i din presentation av Merleau-Ponty. Men är inte Husserls intentionalitetsbegrepp och idé om den fenomenologiska reduktionen i förhållande till den naturliga inställningen det som ytterst belyser hur kroppen kan göra sig hemmastadd i världen och hur vi kan utforska detta förhållande? Behövs det inte ett fenomenologiskt *meningsbegrepp* för att förstå vad Merleau-Ponty menar när han säger att kroppen förstår sig på världen och ställer frågor till den? Visst är det så att Merleau-Ponty vill utvidga Husserls meningsbegrepp till ett kroppsligt medvetande, och kanske, i DSO, vill göra ännu mer än så, men behövs inte fenomenologin som avstampspunkt för att förstå vad det är han gör i sina böcker? Kan humanismdebatten verkligen ersätta fenomenologin som en kontext i vilken Merleau-Ponty blir begriplig? Och vad blir det egentligen av kontrasten mellan det *handlingsideal* som vi finner hos humanisterna och den varseblivning och sensualitetsfilosofi som dominerar hos Merleau-Ponty när författaren lyfter fram denna parallell? Är inte köttet ett begrepp som styr tankarna mot en mer passiv, mottagande filosofi än humanisternas handlande, kämpande nya människa gör? På vilket sätt kan den dansmetafor som avslutar avhandlingen samla upp och föra humanismdebatten vidare som en etisk och politisk, om inte rörelse, så åtminstone filosofi? Hur skall de som letar efter politiska lösningar på människans samtida alienering – för de finns fortfarande – kunna utnyttja sig av Merleau-Pontys idéer om köttet för att forma en bättre värld? Det är frågor som väcks i mig efter läsningen av Helena Dahlbergs avhandling.

Trots mina invändningar menar jag att det är en gedigen och ambitiös forskningsinsats som avhandlingsförfattaren utfört. En insats som resulterat i en läsvärd avhandling om Merleau-Pontys filosofi, ett ämne som är närmast okänt på det svenska språket. Den andra

delen av avhandlingen om humanismdebatten kunde lämpligen brytas ut och göras till en egen liten bok om en tid och ett tänkande som

jag menar är högeligen relevant inte bara fortfarande, men just, idag när vi brottas med frågan om människans betydelse i politiken.

Fredrik Svenaeus

Att fostra journalister

Elin Gardeström: *Att fostra journalister. Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970*. Göteborg: Daidalos, 2011. 296 s. ISBN 978-91-7173-351-1.

I den mån som det är korrekt att karaktärisera vår tids samhälle som ett "mediesamhälle" och ett "utbildningssamhälle" kan man konstatera att Elin Gardeströms avhandling låter sig inplaceras i den historiska skärningspunkten av dessa båda samhällsbeskrivningar. Ämnet för avhandlingen är, som undertiteln anger, journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970. Avhandlingen erbjuder därmed en förhistoria till den universitetsbaserade journalistutbildning som etablerades i och med 1977 års högskole-reform. Studien kretsar kring de föreställningar, debatter och utredningar som föregick bildandet av, först ett branschdrivet Journalistinstitut i Stockholm 1959, sedan de två statliga Journalistinstitutionerna i Stockholm och Göteborg 1962, samt den därpå följande ombildningen till Journalisthögskolor 1967. Även journalistutbildningens tidigare historia, före andra världskriget, och de fortsatta diskussioner som omgärdat utbildningen efter 1970 berörs mer kortfattat i en prolog respektive en epilog. Den samtida internationella bakgrunden behandlas likaså, liksom de frågor om journalistikens samhällsroll och dess betydelse för demokrati och yttrandefrihet som varit både centrala och återkommande i diskussionerna kring journalistutbildningens utformning. Ett huvudtema i studien rör den för yrkesutbildningar mer allmänna motsättningen mellan teoretisk och praktisk kunskap, samt relationen mellan vetenskapliga och journalistiska ideal.

Avhandlingens syfte är "att undersöka diskussioner och konflikter kring journalisters utbildning". Detta preciseras i två led: genom att studera dessa i sina historiska och samhällsleliga sammanhang under perioden 1944–1970, och med fokus på "drivkrafterna för och motståndet mot formeringen av en journalistutbildning [...] samt hur olika intresse-

sfärer positionerar sig och hur detta förändras när utbildningen tar form" (12). Syftesformuleringen kompletteras med ett flertal frågeställningar rörande bland annat relationen mellan den svenska utvecklingen och den internationella, utbildningens former, innehåll och målgrupper, samt frågan om varför det tog så förhållandevis lång tid innan en journalistutbildning kunde etableras i Sverige. Vilka blev dess effekter, och hur låter sig utbildningen förstås i relationen mellan pressen och akademien? Vilka problem löste utbildningen? Och vilka nya problem skapade den?

Ett omfattande källmaterial har använts. Utöver de tre huvudarkiven – Svenska tidningsutgivareföreningens arkiv, Publicistklubbens arkiv och Svenska journalistförbundets arkiv – har författaren nyttjat arkiv rörande statliga utredningar, journalistinstitutionerna och journalisthögskolorna i både Stockholm och Göteborg, Psykotekniska institutet, akademiska journalistföreningar, partipressorganisationer och personarkiv. Viktigt tryckt källmaterial inkluderar *Publicistklubbens meddelanden*, branschtidningar som *Journalisten* och *Pressens tidning*, studenttidningar och Sigtunastiftelsens klippsamling. Därtill kommer vad författaren betecknar som "personliga partsinlagor" i form av memoarer och ett tiotal intervjuer, vilka kommenteras särskilt i källkritiskt och metodologiskt avseende.

Undersökningens kronologiska avgränsning bakåt i tiden, 1944, förklaras av att frågan om en journalistutbildning, vilken hade diskuterats redan tidigare men avbrutits av de båda världskrigen, fick förnyad aktualitet efter andra världskriget. Slutåret 1970 motiveras med att det var ungefär vid denna tidpunkt som "journalisthögskolorna slutade beskrivas som en försöksverksamhet" (15). Ämnesmässigt har undersökningen avgränsats mot etermedierna; det är pressjournalistiken som står i centrum, även om rekryteringen till både radion och det för perioden nya TV-mediet (med en kanal fram till 1969) gick via pressen.

Teoretiskt hämtar avhandlingen inspiration från tre håll: Margaret Archers utbildnings-

sociologiska perspektiv, Pierre Bourdieus fältteori samt Sven-Eric Liedmans begrepp ”frusna ideologi”. Resultatet kan förenklat beskrivas som en ansats vilken betraktar utbildningsformering som resultatet av en maktkamp mellan olika intressegrupper i samhället där inte minst statens frånvaro eller grad av inblandning spelar roll (Archer), och där relationen mellan pressens fält och det akademiska fältet förstås som ett i grunden konfliktfyllt förhållande mellan två konkurrerande värdesystem (Bourdieu), eller institutionaliserade normer i form av ”frusna ideologier” (Liedman).

Framställningen är symmetriskt disponerad, med tre delar med två kapitel i varje del. De tre delarna omsluts av ett inlednings- och ett avslutningskapitel. De sex huvudkapitlen avrundas med varsin analys, och varje del inleds med en ingress och avslutas med en sammanfattning. Delarna är kronologiskt ordnade i tre faser. Den första delen behandlar den så kallade ”idégenereringsfasen” efter andra världskrigets slut. Den andra delen belyser ”utredningsfasen”, huvudsakligen under 1950-talet. Den tredje delen kretsar kring journalistutbildningens ”uppbyggnadsfas” under 1960-talet.

Det första kapitlet behandlar den svenska arenan vid krigsslutet. Här uppmärksammas särskilt de pressinterna diskussionerna på Publicistklubben som föregick och följde på 1944 års journalistutbildningskommitté, vilken initierades av branschens tre nyckelorganisationer, Publicistklubben, Svenska tidningsutgivareföreningen och Svenska journalistförbundet. En viktig skiljelinje i diskussionerna gick mellan de som förespråkade en praktisk lärlingsutbildning och de som förespråkade en akademisk utbildning. Denna inre splittring inom pressens fält motsvarades dock av enighet utåt, där man inte minst var överens om att försöka behålla kontrollen över det rådande utbildningssystemet. Resultatet av 1944 års journalistutbildningskommitté blev därför att i princip ingenting hände i själva utbildningsfrågan.

Det andra kapitlet vänder blicken mot den internationella arenan. Här uppmärksammas den samtida diskussionen inom FN om ”informationsfrihet”, en fråga som aktualiserades mot bakgrund av den utbredda krigspropagandan och den vanligt förekommande censuren. Rätten till fri information sågs i det ljuset som en fredsskapande åtgärd, och föranledde ett

flertal initiativ på internationell nivå som på olika sätt syftade till att stärka journalistkårens utbildning. Dessa diskussioner och initiativ kom dock att påverka den svenska diskussionen endast ”i påfallande liten grad”, konkluderar författaren (100).

I avhandlingens andra del förflyttar vi oss framåt i tiden, till den så kallade ”utredningsfasen”. I kapitel 3 ligger fokus på de båda pressinterna utredningar som tillsattes under perioden, dels ”Hästadskommittén” (eg. Stockholms högskolas kommitté för journalistutbildning) vilken initierades 1949, dels ”Herneliuskommittén” eller Journalistutbildningskommittén som initierades av Journalistförbundet 1955. Därtill förekom flera andra parallella initiativ i utbildningsfrågan under perioden, bland annat en Samnordisk utredning som ledde fram till journalistkurser vid Göteborgs högskola, Set Poppius inrättande av en privat journalistiska skola 1947, samt initiativ inom partipressen och bland studenter vid Uppsala universitet. Men i grunden var det de tre pressorganisationerna som behöll initiativet. Även om den interna splittringen fortfarande var märkbar, lyckades man den här gången enas kring ett förslag som ledde fram till att det branschdrivna Journalistinstitutet kunde bildas i Stockholm 1959. Man hann emellertid inte utbilda mer än tre kullar studenter innan det förstatiagades 1962.

I kapitel 4 får vi förklaringen till detta i och med att perspektivet förskjuts mot den akademiska och utbildningspolitiska sfären. Bakgrunden utgörs av en snabbt expanderande högskolesektor med stadigt växande studentantal (från 16 600 år 1950 till 36 300 år 1960 och 127 400 år 1970), vilket bland annat resulterade i ett så kallat ”humanistöverskott” och inrättandet av en särskild kommitté, KNUFF (Kommittén för nya utbildningsvägar vid de filosofiska fakulteterna), där ett förslag bestod i att utbilda humanister till journalister. Resultatet blev att både Journalistinstitutet och journalistkursen i Göteborg övergick i statlig regi från hösten 1962. Därmed ryktes initiativet i utbildningsfrågan delvis ur tidningsbranschens händer. Men själva utbildningarna var ändå relativt fristående från den akademiska världen – fram till att de införlivades med universiteten i Stockholm och Göteborg 1977.

Avhandlingens tredje och sista del erbjuder två fallstudier från 1960-talets ”uppbyggnadsfas”. Kapitel fem studerar likheterna och skillnaderna mellan de två statliga journalistinsti-

tuten i Stockholm (JIS) och Göteborg (JIG), liksom den gemensamma samarbetsnämnd som skapades 1962 och ytterligare en utredning (av Lars Furhoff) som 1967 resulterade i att journalistutbildningen förlängdes, blev tvåårig, och i samband med det bytte namn till Journalisthögskolor. Även under denna period kännetecknades diskussionerna av en polarisering mellan teori och praktik.

I det sjätte och sista empiriska kapitlet uppmärksammas två till synes åtskilda frågor: å ena sidan de så kallade psykotekniska tester som infördes som ett urvalsinstrument för antagning till de nya journalisthögskolorna från och med 1967 och som därmed ersatte de tidigare praktikbetygen, vilket innebar att den pressinterna kontrollen minskade ytterligare; å andra sidan den samtida 68-radikalismen som var märkbar inte minst på journalisthögskolorna. Författaren väver dock ihop de båda frågorna i ett resonemang som i korthet går ut på att de psykotekniska testerna gynnade "aktiva, självständiga och initiativrika ungdomar som inte var rädda för auktoriteter", vilket i sin tur, enligt författaren, troligen medförde "en förstärkt radikalisering" (246).

I avslutningskapitlet knyts säcken ihop genom att studiens resultat återkopplas till syftet och frågeställningarna. Särskilt framhålls den övergripande slutsatsen att journalistutbildningen under hela perioden sågs som en lösning på diverse externt formulerade problem – kommersialisering, sensationsjournalistik, krigspropaganda och humanistöverskott – snarare än av pressen internt formulerade behov av mer och bättre utbildad arbetskraft. Ett annat centralt tema som lyfts fram rör motsättningen mellan pressens fält och det akademiska fältet i övergången från lärlingsbaserad praktik till formaliserad utbildning, där författaren i polemik mot den professions-teoretiska forskningens grundantagande att professionalisering innebär ökad kontroll över kunskapsbasen menar att denna studie snarare visat på det motsatta: att pressen successivt förlorade kontrollen över utbildningens utformning under perioden.

Elin Gardeströms avhandling är ett arbete med många förtjänster. Den baseras på ett omfattande och variationsrikt empiriskt källmaterial. De stickprov som jag genomfört som opponent – i några av de mest centrala arkiven och i form av citatkontroller – vittnar tydligt om den noggrannhet och omsorg som lagts

ned på arbetet med källorna. (Granskningen underlättades f.ö. av att respondenten tillhandahöll samtliga intervjuatskrifter och en del internationellt källmaterial som hon bedömde som svåråtkomligt.) Visserligen förekommer citatfel (se ex. blockcitaten på s. 62, 71 och 153) men i inget fall leder dessa till missförstånd eller att innebörderna ändras. Referaten är genomgående pålitliga. Intervjuatskrifterna är utförliga och endast de som godkänts av uppgiftslämnarna (samtliga utom en) har använts. Dessa nyttjas också på ett utmärkt sätt, som ett komplement i den historiska analysen, exempelvis då hon på tal om Håstadskommitténs förslag, som blev liggande utan åtgärd på Ecklesiastikdepartementet, fördjupar förståelsen med hjälp av en intervju med departementets dåvande kanslisekreterare (132–133). Avhandlingen är vidare mycket välskriven. Korrekturfelen är få. Stilen är saklig och författaren skiljer tydligt mellan empirinära analyser och teoristyrda uttorkningar. Författaren reflekterar också över sin egen yrkesbakgrund som journalist och den eventuella inverkan detta kan ha haft på tolkningarna. Dispositionen med både sammanfattande analyser efter varje huvudkapitel och sammanfattningar i slutet av varje del ger upphov till en del upprepnings. Men med avseende på formalia, akribi och det vetenskapliga hantverket rör det sig således i det stora hela om en väl genomarbetad avhandling.

Men givetvis finns det också kritiska punkter i den historiska analysen som är öppna för diskussion. Jag ska begränsa mig till tre sådana. De hänger delvis samman. Den första gäller studiens huvudfokus. Den andra rör ett par av de empiriska fallstudierna. Den tredje, slutligen, diskuterar teorianvändningen. Men först alltså synpunkten om studiens fokus.

Journalistutbildningens formering är, som troligen framgått, en komplicerad och svåröverskådlig historia med en mängd olika initiativ och aktörer, parallella utredningar och motstridiga intressen. Gardeström reder förtjänstfullt ut flera av viktigaste historiska trådarna i denna process, huvudsakligen genom att följa de diskussioner som föregick och följde på några av de mest centrala utredningarna. Ändå förblir det för mig en aning oklart vilket undersökningen mer specifika fokus är. Undertiteln ger en grov vägledning, medan titeln har mindre att säga i det avseendet. Den ovan nämnda syftesformuleringen pekar ut en riktning, dock relativt brett. Till denna läggs

inte mindre än tolv frågeställningar (12): först sju stycken om drivkrafterna, relationen mellan det svenska och det internationella, intressefärens, utbildningens former, utbildningens innehåll, utbildningens målgrupp respektive orsakerna till fördröjningen; sedan två frågor om journalistutbildningens roll respektive relation till frågan om opinionsinflytande; därefter ytterligare en om relationen mellan pressens fält och det akademiska fältet (och vad man stred om, från vilka positioner och traditioner); samt avslutningsvis två ”operativa” frågor om de problem som utbildningen ansågs lösa respektive skapa. Problemet, som jag ser det, är att frågeställningarna är så många och drar i så olika riktningar att det ibland blir svårt att bedöma vad som är centralt och vad som är perifert i den historiska analysen. Jag hade därför önskat att särskilt frågeställningarna setts över ytterligare en gång för att tydligare prioriteras och hierarkiseras i förhållande till varandra och i relation till det övergripande syftet.

Den andra diskussionspunkten, rörande två av de empiriska fallstudierna, kan sägas illustrera ovanstående synpunkt. En av avhandlingens delstudier behandlar de internationella efterkrigsdiskussionerna om informationsfrihet, vilka presenteras ingående i kapitel 2. Slutsatsen som dras är dock som nämnts att dessa diskussioner hade en påfallande begränsad inverkan på de svenska diskussionerna. Den fråga man ställer sig som läsare blir varför de internationella diskussionerna i så fall ägnas så pass stort utrymme (85–111)? Jag menar förstås inte att den internationella bakgrunden saknar betydelse, bara att den aktualiserar frågan om vad som är huvudsak och bisak i den historiska analysen, och att redogörelsen av det skälet möjligen hade kunnat kortas och placeras just som ett bakgrundskapitel till de svenska efterkrigsdiskussionerna (i nuvarande kapitel 1).

Den andra delstudien som sticker ut en aning från helheten och som jag anser reser liknande frågor är det sjätte och sista huvudkapitlet om ”Psykoteknik och ungdomsradikalism”. Empiriskt baseras analysen på ett för idéhistoriker ovanligt källmaterial: sex arkivvolymerna med 468 frågeformulär med uppgifter om de sökande till journalistutbildningen 1967 och tillhörande bedömningar av de journalister och psykologer som stod för urvalet. Det är både lätt att förstå författarens fascination inför detta material och uppenbart att hon lagt

ned åtskillig möda på att analysera detsamma. Gardeström får också fram flera intressanta saker – om de sökandes socioekonomiska bakgrund, om hur urvalet gick till, om den idealtypiske journaliststudentens egenskaper, om att kvinnorna missgynnades i urvalet, med mera. Andra slutsatser är i mitt tycke mindre väl underbyggda, exempelvis de statistisk-baserade resonemangen om ”medelklassifiering” samt klassmässig över- och underrepresentation (helt enkelt eftersom det rör sig om en enda årskull och eftersom det saknas hänvisningar till relationella data), samt inte minst de övergripande frågorna om i vilken mån det nya antagningssystemet bröt mot eller reproducerade tidigare mönster inom pressens fält (jmf. 221) och de psykotekniska testernas eventuella samband med den samtida radikaliseringsprocessen. Att det skedde en mer allmän radikaliseringsprocess vid denna tid är okontroversiellt. Frågan i det här fallet är om journaliststudenternas radikaliseringsprocess ska sättas i samband med de nya journalisthögskolornas inrättande, den förbättrade arbetsmarknaden för journalister, mer allmänna generationella tendenser inom samtidens sociala rörelser, den omvärldspolitiska händelseutvecklingen – eller just de psykotekniska testerna (som f.ö. användes även på bl.a. Tekniska högskolan, Handelshögskolan, Statens polisskola och Postens utbildningsanstalt). I nuläget har åtminstone jag svårt att skaka av mig känslan att kapitlet bitvis mer återspeglar författarens arbetsinsatser med det empiriska materialet än de psykotekniska testernas faktiska betydelse för journalistutbildningens formering i Sverige under perioden.

Avslutningsvis en tredje synpunkt rörande teorianvändningen. Gardeström understryker själv vid ett par tillfällen att valet av teorier är avgörande för vilka resultat som uppnås (31 och 259). Detta motiverar en diskussion av de teoretiska utgångspunkterna. Min kritik av dessa är i grunden positiv. Jag anser på det stora hela författarens teoretiska inspirationskällor – Archer, Bourdieu och Liedman – väl funna och passande, även om jag inte är lika avvisande mot professionsforskningen som författaren (21–25 och 259–260). Här ska jag dock begränsa diskussionen till användningen av Bourdieus fältteori. Gardeström väljer att tillämpa denna relativt fritt, genom att konstruera pressens fält och det akademiska fältet som två åtskilda fält med tillhörande värdesystem, vilka används som två grova raster för

att förklara motsättningarna mellan fälten och för att visa hur journalistutbildningen successivt frigörs från pressens fält och inkorporeras i det akademiska fältet – även om denna förskjutning inte fullföljs förrän efter undersökningsperioden i och med 1977 års högskolereform. Däremot undviker författaren medvetet både ”att konstruera en karta av olika fält och subfält där alla inblandade parter kan inordnas” (34) och att utveckla en mer preciserad analys av de fält*interna* motsättningarna, inom pressens fält, med dess strukturerande kapitalformer. Jag menar att detta hade legat nära till hands – med tanke på delsyftet att studera ”hur olika intressesfärer positionerar sig” – och tycker mig också kunna se att detta hade både kunnat klargöra flera av de centrala aktörernas positionsbundna agerande och ytterligare förklarat läsningarna i utbildningsfrågan. En annan implikation av en mer systematisk tillämpning av Bourdieus fältteori är som anytts att detta hade kunnat motivera att

studien utsträckts framåt i tiden, till 1977, för att fullfölja journalistutbildningens inkorporering i den akademiska sfären. Men som författaren förklarar redan i inledningen: “Någonstans måste en slutpunkt sättas”!

Dessa tre kritiska diskussionspunkter – rörande studiens något otydliga huvudfokus, de internationella efterkrigsdiskussionerna respektive det psykotekniska institutet samt användningen av Bourdieus fältteori – bör emellertid inte skymma det övergripande intrycket, nämligen att Elin Gardeströms *Att fostra journalister* framför allt är en avhandling med många förtjänster: Det är en empiriskt gedigen, noggrant genomförd och välskriven undersökning som reder ut ett ovanligt komplicerat händelseförlopp. Avhandlingen bidrar därigenom med ny och viktig kunskap om den svenska journalistutbildningens formering i synnerhet och tillför samtidigt en idéhistorisk förståelse av vår tids medie- och utbildningssamhälle i allmänhet.

Per Wisselgren